

cık'ı tayin ettiğini açıkladı. Ancak ne İshak ne de Muvaffak Mısır'ı ele geçirmek için teşebbüse geçtiler. Buna karşılık İbn Tolun da bölgenin ileri gelen âlimlerini Dimaşk'ta toplayarak Muvaffak'ı veliahtlıktan azlettirdi. Halife Mu'temid, muhtemelen Muvaffak'ın baskıları neticesinde bir ferman çıkararak Ahmed'i lânetlediğini bildirdi ve hutbe-lerde onun tel'in edilmesini emretti. Bu iki amansız rakip arasındaki münasebetlerin tehlikeli bir şekilde gelişmesine rağmen her iki taraf da kuvvet yoluyla rakibini bertaraf etmeye cesaret edemedi.

Halifenin Mısır'a gelme teşebbüsünün başarısızlığa uğramasından sonra Ahmed b. Tolun Mekke'yi ele geçirmek için buraya kuvvet gönderdi. Ancak Muvaffak'ın, zamanında yardımcı birlikler sevk etmesi sonucu Mısır birlikleri mağlûp olarak geri çekilmek zorunda kaldılar. Bu sırada Dimaşk'ta bulunan Ahmed, Suriye halkının sevgisini kazanmak gayesiyle, Abbâsîler tarafından tahrip edilmiş olan Emevî Halifesi Muâviye'nin mezarını tamir ettirdi. Bundan sonra Tarsus'taki karışıklıkları ortadan kaldırmak ve Yâzmân ile arasındaki ihtilâfı halletmek üzere bizzat Tarsus'a hareket etti. Adana'da birkaç gün birliklerini dinlendirdikten sonra Tarsus'u kuşattı. Fakat Yâzmân'ın aldığı tedbirler neticesinde muhasarayı kaldırmak zorunda kaldı. Tarsus'ta uğradığı yenilgi Ahmed b. Tolun'a çok ağır geldi. Adana'dan Misis'e gelince hastalandı, yol-da hastalığı iyice ağırlaştı. Sedye ile Farama'ya götürüldü, oradan da gemiyle hükümet merkezine döndü. Gösterilen bütün gayretlere rağmen iyileşemedi ve Mart 884 tarihinde elli yaşında öldü. Naaşı büyük bir merasimle Mukattam dağı eteğinde toprağa verildi.

Ahmed b. Tolun'un, devrinin hükümdarları arasında seçkin bir yeri vardır. On beş yıllık idareciliği zamanında Mısır, tarihinin en parlak devirlerinden bi-

rini yaşamıştır. Şuurlu ve memleketinin hayrına olan idaresiyle isim yapmış büyük bir hükümdardır. Âdil, cömert ve çok cesur idi. Mütevazı olmasına rağmen bilhassa emirlerine aykırı hareket edenlere ve devlet otoritesini zayıflatmak isteyenlere karşı sert davranırdı. Devlet işlerinde önemli kararları kendisi alır ve uygulardı. Memleketin işlerini ve ihtiyaçlarını tayin hususunda takdire değer görüşleri vardı. Ülke halkı arasında ırk, din ve mezhep farkı gözetmeden herkese eşit muamele etmiştir. Zamanı refah, imar, ilim ve irfan devri olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

Ya'kübi, *Târîh*, II, 503-505, 507-509; Taberî, *Târîh* (de Goeje), bk. İndeks; Belevî, *Sîretü Ahmed b. Tolun* (nşr. Muhammed Kürd Ali), Dimaşk 1358; İbnü'd-Dâye, *el-Mükâfe'e* (nşr. Emîn Abdülazîz), Kahire 1914; a.mlf., *Sîretü Ahmed b. Tolun* (nşr. K. Vollers), Weimar 1895; Mes'ûdî, *Mürücû'z-zeheb* (nşr. Yûsuf Esad Dağır), Beyrut 1965, II, 381, 383, 391-394, 410; III, 78, 123, 124; IV, 416; Ebû Ömer el-Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât* (nşr. R. Guest), Leiden 1912, s. 212-232; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, bk. İndeks; İbn Saîd el-Mağribî, *el-Muğrib ft hule'l-Mağrib* (*Fragmente aus dem Mughrib*, neşreden K. Vollers), Weimar 1825; Makrîzî, *el-Hıta'*, I, 313 vd.; İbn Tagrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire* (nşr. W. Popper), Leiden 1902-12, II, 1-49; T. Roorda, *Abul Abbasi Amadis, Tulonidarum primi vita et res gestae*, Leiden 1825; F. Wüstenfeld, *Die Statthalter von Ägypten*, Göttingen 1875-76, III vd.; C. H. Becker, *Beiträge zur Geschichte Ägyptens*, Leipzig 1924, II, 149-198; a.mlf., "Ahmed", *IA*, I, 174-175; M. Zaki Mübarak, *La Prose Arabe au IVe Siècle de l'Hégire*, Paris 1931; Zaky Mohamed Hassan, *Les Tulunides*, Paris 1933, s. 26-106; a.mlf., "Ahmad b. Tûlûn", *El²* (İng.), I, 278-279; Corbett, "The Life and Works of Ahmad İbn Tûlûn", *JRAS* (1891), s. 527 vd.

HAKKI DURSUN YILDIZ

AHMED b. TOLUN CAMİİ

(bk. İBN TOLUN CAMİİ).

AHMED b. UBEYDULLAH

(bk. SADRÜŞŞERİA).

AHMED URABİ PAŞA

(bk. URABİ PAŞA).

AHMED VÂSİF EFENDİ

(bk. VÂSİF, Ahmed Efendi).

AHMED VEFİK PAŞA

(ö. 1891)

Türk devlet adamı, Türkiye'nin ilk türkolog ve Türkçülerinden, lugat âlimi, tiyatro edebiyatının önde gelen bir kurucusu.

Büyük babası ve babası tarafı ile devlete tercümanlar vermiş münevver bir aileden gelen Ahmed Vefik, bütün tahsil yıllarını ve ilk memuriyet hayatını içine alan II. Mahmud devrinde İstanbul'da doğdu. Doğum yılı için 1823'ten (1238) başlayıp 1813'e (1228) kadar çıkan farklı tarihler verilmektedir. Bunlardan, torununun bildirdiği 3 Temmuz 1823 (23 Şevval 1238) tarihi daha yaygın ise de, girdiği mektep ve tayin edildiği ilk vazifeler için gerekli yaş durumu, ayrıca vefatında yaşının yetmiş aşkın olduğuna dair beyanlar göz önünde tutularak doğum yılını 1818 veya 1819 almayı uygun görenlerden başka İbnülemin de 1238 kaydını 1228 şeklinde düzelterek 1813 olarak göstermeyi tercih etmiştir. Ayrıca kendisini çok yakından tanımış Batılı müelliflerin yaşı hakkında söyledikleri de onun doğum yılını hep 1823'ten öteye götürmektedir. Ubicini ve Ch. Rolland'ın yaşı ile ilgili tahminlerine göre bu tarih 1818-1819 yıllarına gitmekte, Senior'unkinde ise 1812-ye çıkmaktadır.

Babası, Divân-ı Hümâyûn'un ilk müslüman tercümanı olan ve Bulgaristan asıllı olduğu için Bulgarzâde diye tanınmış Yahyâ Nâci Efendi'nin (ö. Temmuz 1824) oğlu olup Hariciye Nezâreti Tercüme Odası'ndan başlayarak sefaret tercümanlık ve maslahatgüzarlığı, daha sonra da Bâb-ı Seraskeri Tercüme Odası müdürlüğü gibi memuriyetlerde bulunan Rûhuddin Mehmed Efendi'dir (ö. 4 Eylül 1847). Ahmed Vefik, aynı zamanda Abdülhak Hâmid'in babası tarihçi Hayrullah Efendi ile kardeş çocuklarıdır. Abdülhak Hâmid'in aile çevresinden edindiği bilgiye göre, Hayrullah Efendi'nin annesi Hasenetullah Hanım'ın babası, öte yandan Ahmed Vefik'in de büyük babası olan ve milliyeti hakkında birbirini tutmaz rivayetler nakledilen Yahyâ Nâci Efendi, Hâmid'in soyadı aldığı Tarhanzâdeler ailesinin bir ara Bulgaristan'da iken İslâmiyet'i kaybettikten sonra ihtida eden fertlerinden biri olup özbeöz Türk'tür.

Ahmed Vefik ilk tahsilden sonra 1831'de, evvelce büyük babası Yahyâ Nâci

Ahmed b. Tolun devrinde basılmış altın sikke (İstanbul Arkeoloji Müzesi, Teşhir, nr. 598)

Effendi'nin tercüman ve hoca olarak vazife gördüğü ve seçkin aile çocuklarının alındığı Mühendishâne-i Berri-i Hümayun'a girdi. İshak Hoca'nın başhocalığı sırasında başladığı bu dört sınıflık mektebin ikinci sınıfını okumuş iken burayı bitiremeden, 1834 Temmuzunda Paris'e tayin edilen Mustafa Reşid Paşa'nın yanında elçilik tercümanlığına getirilen babası ile birlikte Paris'e gitti. Tahsiline Paris'in en gözde mekteplerinden olan Saint-Louis Lisesi'nde devam etti. Riva-yete göre Alexandre Dumas-Fils ile burada sınıf arkadaşı olmuştu. Aile muhitinden başka, Mühendishâne'de de gördüğü Fransızca'sını bu mektepte mükemmel hale getirdiği gibi Fransa'daki müfredat dolayısı ile Latince ve Grekçe de öğrendi. Bir yıl sonra memlekete çağırılan Reşid Paşa geçici olarak Paris'ten ayrılırken babası elçilik müsteşarlığına yükselen Ahmed Vefik, üç ay kadar sonra elçilikle yeniden dönüp 13 Eylül 1836'da Londra sefiri tayin edile-ne kadar Paris'te kalan Mustafa Reşid Paşa'ya meziyet ve kabiliyetlerini tanı-tma fırsatını buldu. Reşid Paşa'nın ayrılışından sonra da maslahatgüzar babası ile bir müddet daha Paris'te kalan Ahmed Vefik 1837'de İstanbul'a döndüğünde, daha önce dedesi ve babası-nın da vazife görmüş oldukları Tercüme Odası'na memur olarak tayin edildi. İle-ride içinden yetişmiş en seçkin eleman-larından biri sayılacağı Tercüme Odası, kendisi için, daha sonra devlet hizme-tinde yükseldiği makamların ilk kapısı oldu. Şark kadar, sahip olduğu parlak ve zengin Batı kültürü ile de buraya gelen yabancıların başından beri dikkat ve takdirini üzerinde toplayan Ahmed Vefik, İstanbul'daki Garp kolonisinin seçkin şahsiyetleriyle kurduğu dostluk çevresinde aranılan bir sîma oldu. De-ğer ve meziyetlerini II. Mahmud'un son yıllarında iyiden iyiye tanıtmaya başla-yan A. Vefik, Abdülmecid'in saltanatı ve hâmisî Reşid Paşa'nın sadâretleri sıra-sında memuriyet hayatında devamlı ve hızlı bir yükseliş gösterdi. Tanzimat'tan sonra devletin Avrupa'da temsili için yeni düzenlemeler yapılırken 21 Şubat 1840'ta Londra büyükelçiliğine tayin edilen, zamanın parlak ve dirayetli bir diplomatı olarak şöhrat yapmış Mus-tafa Şekib Efendi'nin maiyetinde sefa-ret kâtipliğiyle rütbesi de "râbia"ya yük-seltilerek Londra'ya gönderildi. Bu ye-ni vazife, kültürüne başka bir kapı açan İngilizce'yi kazandırdı. İki sene sonra, kaynaklarda mahiyeti belirtilmeyen hu-

susi bir vazife ile Sırbistan'a gönderili-şinden (1842) başlayarak, rütbe ve ka-deme ilerlemeleri hep Tercüme Odası kadrosunda olmak üzere, 1842-1849 yılları arasında Hariciye Nezâreti'nce uh-desine, birinci sınıf hulefâlığına yükseli-şi yanı sıra, pasaport muayene dairesi başkanlığı, İzmir'de tâbiyet meselele-rinin halli işi (1843), iki yıl sonra İstan-bul'a dönüşünde de 1845 sonlarında terfi ettirilerek Tercüme Odası müme-yizliği verildi. 1847'de kendisine devle-tin ilk resmî salnâmesinin hazırlanması ve neşri işi havale edildi.

Bir ara Türkiye'ye yerleşmek isteyen Lamartine'e verilecek çiftlik meselesini halletmek için, onun vekili ve arkadaşı Charles Rolland'ın yanında 1849 Eylülünde Aydın'a gönderildi, Ekim ortaları-na doğru dönüşünde Tercüme Odası başmümeyyizliğine yükseltildi. Enerjisi ve üstün kabiliyetleriyle dikkatleri çe-kerek bundan sonra birbiri ardınca üst dereceden memuriyetlere getirilen Ah-med Vefik, kendisine çetin siyasi me-selelerin halli ile ilgili mühim vazifeler emanet ve havale edilen gözde bir sîma oldu. Bunların başında, sonuçlandırma-ya memur olduğu Macaristan mülteci-leri ve Besarabya'yı işgal altına almış Rus kuvvetlerinin oradan geri çekilme-leri meselesi gelir. Rusya ve Avustur-ya'nın iade edilmeleri için 1849'da gi-riştikleri ve harp ilânı tehdidine kadar vardıkları baskılar dolayısıyla devle-tin başına ciddi bir gaile olan Türkiye'ye sığınmış Macaristan ihtilâli mültecileri konusunda, Balta Limanı Konferansı'nda ve Çar nezdinde sürdürülen temaslار-la varılan kararları yerinde yürütme işi yanı sıra, Fuad Paşa'nın yerini alacak en uygun kimsé olarak 1849 Aralıkta Memleketeyn komiserliğiyle vazifelen-dirildi. Gerekli hazırlıklardan sonra İs-tanbul'dan hareket edip 5 Şubat 1850-de, Rumeli'deki Türk topraklarına sığın-mış Macar ve Lehli mültecilerin toplu olarak sevk edildikleri Şumnu'ya vardı-ğında onlar tarafından alkışlar ve fener alayları ile karşılandı. Rusya ve Avustur-ya'nın kendilerine iade edilmeleri istek-lerinin reddine karşılık, Rusya'nın ısrarı doğrultusunda imparatorluğun Rus sı-nırından ve Balkanlar'dan uzak merkez-lerinde gözetim altında bulundurulma-ları kararlaştırılmış olan, ancak kendile-rini âkibetlerinden dolayı vehim ve en-dişeye kaptırmış ihtilâl ileri gelenlerinin ikna edilip belirlenen yerlere gönderil-mesi ve haklarında kısıtlayıcı kayıt bu-

lunmayan diğer mültecilerin de istedik-leri ülkelere sevk işini bir ay bile sür-meyen bir zaman içinde başarı ile ger-çekleştirdi. Kesif politik temaslارla ge-çen günlerden sonra 21 Mart 1850'de fevkalâde komiserlik vazifesini devral-mak üzere Bükres'e gitti.

Ahmed Vefik'in Fuad Paşa'nın yerini alışı, Rusya karşısında Romanya'ya ye-ni bir statü verilmesini isteyen Rumen çevrelerince ümit ve sevinçle karşılan-mıştı. Rus işgalinin ağır yükü altında ezilen Rumen halkının meselelerini o Fuad Paşa'dan daha farklı ve vukuf-lu bir surette görüyordu. Romanya prens-liklerinde Rus nüfuzu günden güne ar-tarken A. Vefik Rus entrikalarına set çekerek Rumen halkının gönlünü kazan-masını ve buradaki Türk menfaatleri-ni korumasını bilen bir idare tarzı orta-ya koydu.

Romanya'daki istiklâl hareketlerini önlemek gayesiyle Besarabya'yı işgal eden Rus ordusunun girmiş olduğu topraklardan, onların hareketine karşı Ef-lak'a sevk edilmiş bulunan Türk birlikle-riyle aynı zamanda çekilmesi işinin Rus-lar'ca sürüncemeye bırakılmasına mey-dan vermeden gerçekleşmesinde yine onun, azimli tedbirleri ve taviz vermez tutumu ile mühim rolü oldu. Kendisi hakkında, "Çoktan beri Bâbîâli Çar or-dularının karşısında, o zamana kadar politika ile öğür olmamış bu genç ada-mın ağzından olduğu şekilde yüksek ve kararlı konuşmamıştı" diyen Ubicini'nin belirttiği gibi, son Rus taburları Prut'un ötesine çekildikten sonradır ki o da Ro-manya'yı terketmekteydi.

On sekiz ay süren bu memuriyeti sı-rasında mükemmel bir diplomat oldu-ğunu ispatlayan A. Vefik, vazifesi bitti-ğinde buradaki hizmet ve başarıların-dan dolayı Sultan Abdülmecid namına hususi bir takdimname ile taltif edildiği gibi, başta Rumenler'inki olduğu halde

Ahmed
Vefik
Paşa

yabancı basında da şahsiyetini ve başarılarını öven yazılar çıktı. Boğdan Prensi Stirbey de Rumen halkı adına kendisine bir teşekkürname yayımlamıştı.

Dönüşünde efkâr-ı umûmiyece hariciye nâzırlığı için biçilmiş bir kaftan gibi görülen Ahmed Vefik, daha Roman-ya'dan ayrılmadan Encümen-i Dâniş'in 1 Haziran 1851'de kuruluşu ile birlikte adları da ilân edilen kırk kişi arasında buraya aslı üye seçilişi ardından, İstanbul'a gelişinden birkaç gün sonra da 15 Haziran 1851'de Tahran büyükelçiliğine tayin edildi ve bu münasebetle rütbesi ülä sınıf-ı sânisine yükseltildi (haziran sonu). İki ay sonra da pek az kimseye lâıyk görülen iftihar nişanı verildi. Yeni vazifesine hemen gittiğinin sanılmasının aksine ancak bir senelik gecikme ile Tahran'a hareket edebildi. Böylece Encümen-i Dâniş'in başlangıçtaki toplantılarına katılma fırsatını elde etti.

İran'la siyasî münasebetlerin istenilen seviyeye getirilmesi düşünüldüğü bir sırada kabiliyetlerinden, aynı zamanda Rusya ve İngiltere elçileri ile yakından temas kurabilecek durumda olmasından dolayı bu iş için en uygun kimse olarak bilhassa seçilmiş bulunan Ahmed Vefik, Tahran elçiliğinde meziyetleriyle kendini bir kere daha ispatladı. Daha 4 Eylül 1852'de şahın huzuruna kabul merasiminden başlayıp İran hükûmetinin bütün itirazlarına rağmen elçiliğe Türk bayrağının çekilmesine kadar protokolde Osmanlı Devleti'nin ağırlığını çeşitli vesilelerle hissettirmeye dikkat eden Ahmed Vefik, Kırım Harbi dolayısıyla İran'da çeşitli Rus entrikalarının döndüğü bir zamana rastlayan bu vazifesinde Türk menfaatlerinin korunması bakımından büyük bir dirayet gösterdi. 1854 ilkbaharındaki bir mektubunda, "İran bizim için tamamen kazanılmış bir savaş meydanıdır" demesi bu diplomatik başarının ifadesidir. Kırım Harbi'nin patlak vermesinden az önce, bir sene içinde İran'daki işlerini bitirebileceğini ümit eden Ahmed Vefik vazifesinden 1854 Eylülünde izinli olarak ayrılırken Bağdat mintikasını ve doğu sınır bölgesini tef-tişe de memur edilmişti. 1 Eylül'de İran hükûmdarı Nâsirüddin Şah tarafından huzura kabul olunup güç şartlar altında dirayetle yerine getirdiği hizmetlerinden dolayı kendisine şahın elmaslı portresiy-le birlikte İran'ın en büyük nişanı verilmiş, ertesi gün şahın hassa alayında-ki bir birliğin refakatinde yola çıkmış-tı. Bölge teftişi münasebetiyle bir süre

Bağdat'ta kalıp 25 Kasım 1854'te İstanbul'a dönüşünden az sonra, Reşid Paşa'nın dördüncü sadâretinde, hizmetlerine mükâfat olarak rütbesinin ülä evveline yükseltilmesinden başka, kendisine yeni ihdas edilen Mecidî nişanının ikinci rütbesi verildi; ayrıca Tahran sefirliği sıfatı uhdesinde kalmak üzere, ileri gelen devlet adamlarına mahsus bir mevki olan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye âzâlığına getirildi (8 Ocak 1855). Birkaç gün sonra da ceza ve muhakemat kanunlarını yeni baştan kaleme almak vazifesiyle memur kılınarak buranın Muhakemat Dairesi başkanlığına tayin edildi. Ardından da bâlâ rütbesiyle birlikte 14 Mart 1857'de Deâvî nâzırlığına yükseltildi. İş sahiplerine karşı tutumunun sertliği ve usulsüz muamelelerde bulunduğu yolundaki şikâyetler yüzünden, Reşid Paşa'nın kısa bir müddet için sadâretten ayrıldığı sırada bu vazifeden alınarak Meclis-i Vâlâ âzâlığına döndü (Eylül 1857).

Meclis-i Vâlâ'daki vazifesini, birbirini takip eden sadrazam değişiklikleri ve bu arada Âlî Paşa'nın sadâreti sırasında da muhafaza eden Ahmed Vefik'e Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın kısa sadâreti zamanında 10 Aralık 1859'da Paris büyükelçiliği verildi.

Bu vazifesinde Türklüğün şerefini ve devletin itibar ve haysiyetini korumak yolunda -meselâ Hz. Muhammed ile ilgili bir tiyatro temsilini daha perde açılırken bizzat sahneye çıkarak durdurması gibi- çeşitli fıkra ve menkıbelere konu olacak derecede enerjik davranışları, millî menfaatler hususundaki hassasiyeti ile nam yaptı. Varışından üç buçuk ay kadar sonra Lübnan'da müslümanlarla yerli hristiyanlar arasında 1860 Haziranında patlak verip Temmuz başlarında Suriye'ye sığırayan ve Avrupa'da büyük heyecan ve tepki doğuran katliamların devletler arası mühim siyasî bir mesele halini alarak Fransa'nın nizamı kurmak bahanesiyle Suriye'yi işgale kalkmasının sebep olduğu buhran esnasında, başını İmparator III. Napoléon'un çektiği Fransız ihtiraslarının gemlenmesinde mühim bir rol oynadı. Fransa'nın Beyrut ve Şam'a asker göndererek müdahalede bulunmak teşebbüsü üzerine Paris'te İngiltere, Fransa, Prusya, Avusturya, Rusya ve Türkiye arasında durumun müzakare edilip bir sözleşmeye bağlanması için toplanan konferansta diplomatik oyalamalar ve yaptığı şiddetli çıkışlarla meselenin Avrupa efkâr-ı

umûmiyesindeki ilk heyecanının yatıştığı bir zamana kaymasını sağlayarak İngiltere delegesinin de kendisini desteklemesiyle Fransa'nın isteklerini sınırlamayı başarmış, bu arada Rusya delegesinin Osmanlı İmparatorluğu'nun başka taraflarına da böyle müdahalelere zemin hazırlamak gayesiyle ısrarlı bir şekilde ortaya sürdüğü teklifi de kati surette akamete uğratmıştı. Paris'te beş büyük Avrupa devletinin temsilcileriyle birlikte 3 Ağustos ve 5 Eylül 1860 antlaşmalarına imza koyan Ahmed Vefik'in gördüğü büyük hizmeti, zamanın hadiselerini gazeteci sıfatı ile de yakından takip eden Mordtmann, "Fuad Paşa'nın fevkalâde vazifesi bittiğinde Fransız askerinin Suriye topraklarını terketmesini Türkiye ona borçludur" diye ifade etmektedir. Lübnan ve Suriye hadiseleri ilk duyulduğunda efkâr-ı umûmiyenin dinî taassupla galeyana geldiği Fransa, Suriye'ye büyük bir ordu sevki için hazırlıklara girişirken Ahmed Vefik daha işin başında Bâbîâli'yi uyarıp Hariciye Nâzırı Fuad Paşa'nın fevkalâde komiserlikle bir an önce gönderilerek ona, az sonra Paris anlaşması gereğince gelen Fransız kuvvetlerine Suriye'de yapılacak hiçbir şey bırakmayan tedbirleri alma fırsatını kazandırmıştı. Ahmed Vefik bütün elçilik süresince gösterdiği eğilmek bilmez siyasî tutumu ve sağlam karakteriyle Avrupa diplomatik çevrelerinin hayretle karışık takdirlerini üzerine çekmişti. Emellerini köstekleyen ve şiddetli çıkışlarından sıkılan III. Napoléon onun geri alınmasını istedi. Suriye meselesinde ortaya koyduğu cüretkâr tavır, devletin menfaatini korumasına karşılık kendisinin vazifesinden uzaklaşması neticesini doğurmuştu. 20 Ocak 1861'de yerine Veliyyüddin Paşa'nın tayin edilmesiyle Ahmed Vefik'in Paris elçiliği sona erdi. Veliyyüddin Paşa'nın Paris'e varması nisan ortalarını bulurken Ahmed Vefik, daha önceki protokollerde Suriye'de altı ay müddetle kalması kabul edilen Fransız kuvvetlerinin kalış sürelerinin bir altı ay daha uzatılmasını kararlaştırmak için büyük devletler arasında Paris'te yeniden toplanan konferansa Türkiye'nin fevkalâde murahhası sıfatı ile katıldı ve 19 Mart 1861 antlaşmasını imzaladı. Bu arada Şubat 1861'de Meclis-i Vâlâ âzâlığına ikinci defa tayini çıkmıştı.

Meclis-i Vâlâ âzası olarak 14 Nisan 1861'de İstanbul'a dönen Ahmed Vefik, 23 Kasım 1861'de kurulan Fuad Paşa

kabinesinde, paşa henüz fevkalâde komiserlikle Şam'da bulunmakta iken, Yûsuf Kâmil Paşa'nın sadâret kaymakamlığı sırasında doğrudan doğruya hükûmdar iradesiyle Evkâf-ı Hümâyûn nâzırı oldu. Burada, Süleymaniye Camii'nin sürdürülmekte olan iç tamir ve restorasyonunda gösterdiği fevkalâde gayret ve hizmetten dolayı, cami kısmen tekrar ibadete açıldığında (15 Şubat 1862) ikinci rütbeden Osmanî nişanı ile taltif edildi. Büyük bir kararlılıkla bu nezarete bağlı müesseselerdeki birçok yolsuzlukların üstüne gitmesi yüzünden bunları işleyenlerin hâmisî veya yakını durumunda olan, bazı ileri gelenlerin kin ve düşmanlıklarını üzerine çekti.

Evkaf Nezâreti'nde altı ay kaldıktan sonra yapılmak istenen malî ıslahat için Sadrazam Fuad Paşa'nın kurulmasına ön ayak olduğu Divân-ı Âlî-i Muhâsebat başkanlığına bakan statüsü ile getirildi (29 Mayıs 1862). Bütçe teftişi gibi mühim bir vazife ile de yetkili kılınan bu yeni devlet müessesesini teşkilâtlandırıp işler vaziyete getirmek işi kendisine havale edilmişti. Ancak memuriyetine başlayalı henüz üç hafta olmuşken, Belgrad varoşlarındaki halka ve askerî karakollara Sırp'lar'ca üstüste saldırılara geçilmesi ve bunlara kaleden topla karşılık verilmesi zorunda kalınması neticesinde çıkan hadiseleri yerinde incelemek ve büyük devletlerin müdahalesini davet edecek politik bir gaile hâline gelmeye müsait bulunan bu nazik meselenin dal budak salmasına meydan vermeden gereken tedbirleri almak vazifesiyle Belgrad'a gönderildi (19 Haziran 1862). Belgrad'da iki ay kalan Ahmed Vefik gerekeni kendinden beklenen şekilde başarıyla yerine getirdi. Meydana gelen hadiselerden Sırp beyi Prens Mihail'i sorumlu tutan raporuna dayanarak harekete geçen Bâbiâli'nin büyük devletlere Temmuz 1862 tarihli memorandumu üzerine Sırp meselesini görüşmek için bu devletlerin elçileriyle İstanbul'da yapılacak konferansa katılmak tâlimatını alınca 16 Ağustos 1862'de İstanbul'a döndü.

Gelişinde altı ay kadar daha sürdürdüğü Divân-ı Muhâsebat başkanlığı vazifesinden 1863 Şubat sonlarında ayrılarak yine Meclis-i Vâlâ Kavânîn Dâiresi âzâlığına geçti. Bu yılın kışında Dârülfünun'da umuma açık derslerin verilmeye başlanmasından kısa bir müddet sonra Divân-ı Muhâsebat başkanlığından ayrılacağı sırada, kendi arzusuyla

üzerine aldığı Hikmet-i Târih adı altındaki derslerine 17 Şubat 1863'ten itibaren başlamıştı. Hulâsaları *Tasvîr-i Ef-kâr* gazetesinde tefrika halinde basılan bu dersler ancak bir buçuk ay kadar devam edebildi. Süresinin bu kadar kısa olduğunu bilememek yüzünden, bir çoklarınınca Dârülfünun müderrisliği Ahmed Vefik için başlı başına bir sıfat ve üstelik tayinle getirildiği bir makam ve vazife gibi söz konusu edilmiştir.

Yolsuzlukları ve idarî aksaklıkları yerinde tesbit edip gidermek gayesiyle Anadolu ve Rumeli'de geniş çapta bir idarî teftiş hareketine teşebbüs edildiğinde, 2 Nisan 1863'te Yûsuf Kâmil Paşa'nın sadâreti sırasında Anadolu sağ kol müfettişliğine tayin edildi. 4 Mayıs 1863'te İstanbul'dan ayrılan A. Vefik'in teftiş sahası Batı Anadolu'da Kocaeli'den İçel'e kadar olan güzergâhtaki merkezleri içine almakta idi. Daha Darıca, İzmit gibi ilk merhalelerinden başlayarak vardığı her yerde giriştiği yapıcı olduğu kadar hızlı ve çok başarılı parlak icraatını devrin gazeteleri hususî surette verdikleri haberlerde takdirle aksettiriyorlardı. İhmal ve büyük zelzele dolayısıyla baştan başa harap vaziyette gördüğü Hüdâvendigâr (Bursa) vilâyetinin imarı işi, A. Vefik'i teftiş sahasının ileriki duraklarına gitmekten alıkoydu. Devletin ilk payitahtını içinde bulduğu harap halden kurtarmayı millî bir izzet-i nefis meselesi kabul eden A. Vefik, Bursa'yı iptidâî ve yıkık dökük bir şehir olmaktan çıkarıp mâmur bir hale getirmek için büyük gayret sarfetti. Kendisine gelinceye kadar Bursa'nın pek ihmal edilmiş yol meselesini başlı başına bir iş edinerek dolambaçlı yollarla boğulmuş şehir içini kestirme ve geniş yeni yollar açarak ferahlatmayı başta gelen bir belediyeçilik siyaseti bilmiş, hastahane bakımından fakir olan şehrin kendisinden sonra tamamlanacak bir memleket hastahanesine kavuşmasına ön ayak olmuş, şehre dağlardan -bir tanesine halkın Müfettiş Suyu diye de kendi adını verdiği- sular indirmiş, bataklıkları kurutmuş, eşkıyalığın kökünü kazıyordu. Bursa'nın tarihî eser ve âbidelerinin kurtarılması ise Ahmed Vefik'in adını, daha sonra valiliğinde yaptıkları ile beraber yıllarca dillerden düşürmeyen en büyük hizmet ve başarılarından oldu. Zelzenenin tahribatıyla kubbesi yıkılmak üzere olan Yeşilcami'yi, çinileri dökülmekte olan Çelebi Mehmed Türbesi'ni ihyaya muvaffak oluşu, her

iki mimari âbidenin, Cem Sultan Türbesi de dahil, ayrıca üzerleri örtülüp zamanla görünmez olmuş duvar nakışlarını ve çinilerini Fransız seramikçi ve mimarı Parvillée eliyle tekrar gün ışığına çıkarışı, A. Vefik'in Bursa'da giriştiği büyük imar ve restorasyon hareketinin başında yer alır. Ulucami de tekrar eski güzelliğini bulurken şehirdeki bütün selâtin cami ve türbeleri onun gayretiyle tamire girer. Bu arada Osmanlı Devleti'nin ilk iki hükümdarı Osman ve Orhan gazilerin köhne ev yığınları arasında görünmez olmuş türbelerini de çevrelerini açarak ortaya çıkardı. Engel tanımayan azmi sayesinde ayrıca vakıf gelirlerini temin ettiği daha birçok cami ve tarihî binayı restore ettirerek şehre kazandırdı. Ahmed Vefik, tamir edilen camileri, hanları, çeşme ve şadırvanları ile Bursa'yı bir imar şantiyesi haline getirmişti. Burayı güzelleştirme ve mâmur kılma uğrunda hizmetleri herkesçe teslim edilen Ahmed Vefik Paşa şehir halkı tarafından yıllarca "Bursa'nın kurtarıcısı" diye anıldı.

Geniş çaplı imar faaliyeti yanında idarî bozukluklara ve çeşitli yolsuzluklara da el koyan A. Vefik hakkında, bundan menfaati bozulan bir kısım memur ve eşrafın halktan bazı kimseleri kışkırtmaları, merkezdeki siyasî düşmanlarının da bunları desteklemesiyle ortaya atılan iftira ve şikâyetlerden dolayı, memuriyeti bir buçuk seneye vardığı sıralarda tahkikat açılmıştı. Bu arada 2 Ekim 1864'te bütün müfettişlikler lağ-vedildi ve kendisine yeni bir vazife verildi. Düşmanlarının rol oynadığı tahkikat sonunda, 11 Mart 1865'te emeklilik adı altında azli ilân edildi. Böylece yirmi yedi yıl başarı ile sürmüş bir devlet hizmetinden sonra artık memuriyet hayatına uzun süreli kesintiler getiren aziller devresi başladı. Rumelihisarı'ndaki köşküne çekilen Ahmed Vefik, azlini gerçekleştiren Fuad Paşa kabinesini takip eden Rüşdü ve Âlî paşaların sadâretleri zamanında yedi sene boyunca vazifeden uzak kaldı.

Daha önceleri, Âlî Paşa'nın 25 Ağustos 1860 tarihli bir mektubunda Fuad Paşa'ya bizzat haber verdiği üzere, 1860 yazında Paris'te sefir bulunduğu sırada İngiltere elçisi Sir Henry Bulwer tarafından sadârete gelmesi için çalışılan, Yeni Osmanlılar'ın 1867'de bir kısım âzasınca da sadrazamlığa en uygun namzet olarak düşünülen A. Vefik'in bu kadar uzun süre mâzûl tutulmasının

da siyasî bir rakip gibi görülmesinin de mühim bir tesiri olmalıdır. Ayrıca, devrin iktidarı elinde tutan ricâline karşı Abdülaziz tarafından Ahmed Vefik'in sadârete getirilmesi alternatifinin zaman zaman bir tehdit gibi ortaya atıldığı da bilinmektedir.

Mektuplarında görüldüğü üzere mâzuliyet yıllarını çeşitli sıkıntılar içinde geçiren Ahmed Vefik, bu devrede kendini adını edebiyat ve fikir hayatımızda bir şöhet yapacak çalışmalara verdi. İlk Molière tercümeleriyle mektepler için kaleme aldığı *Fezleke-i Târih-i Os-mânî*, mühim bir folklor ve dil derlemesi olan *Atalar Sözü* (*Türkî Durûb-i Emsâl*) ve *Micromégas* tercümesini bu yıllarda ortaya koydu. *Télémaque* ve *Gil Blas*'ın tercümesine başladı. Bir maarifçi tarafı her zaman kendini gösteren A. Vefik, bu arada talebe için yer adlarını Türkçe okunuşlarına göre tertiplendiği dünya küresi ile çeşitli haritalar da bastırdı.

Mânevî ıstıraplardan başka geçim sıkıntıları ile de bunaldığı bu uzun mâzuliyet hayatı Sadrazam Âli Paşa'nın ölümü (12 Eylül 1871) ile son buldu. Mahmud Nedim Paşa onun yerine sadrazam olur olmaz kendisine tekrar mühim makamların yolu açıldı. İlkın 25 Eylül 1871'de Rüşûmat emini tayin edilip hemen ardından birinci rütbeden Mecîdî nişanı ile taltif edildi. Ancak burada fazla kalamayıp kendisini tutan Mahmud Nedim Paşa'nın sadâreti müddetince, keyfi ve usullere aykırı muamelelere meyleden mizacının daha da açığa vuran tesiriyle hiçbirinde uzun süre kalamadığı üst seviyede değişik makam ve memuriyetlerin ardarda birinden bir başkasına geçirildi. Rüşûmat emniyetinden dört ay sonra vazifesi 26 Ocak 1872'de Sadâ-

ret müsteşarlığına, buradan da yine bir dört ay kadar sonra 16 Mayıs 1872'de Maarif nâzırlığına, altı buçuk ay kadar bir zamanı takiben de Mütercim Rüşdü Paşa'nın sadâretinde 5 Aralık 1872'de Şûrâ-yı Devlet âzâlığına çevrildi. Bu son memuriyetinde henüz dokuz ayı doldurmamışken yine yeni bir azille vazifesinden alındı (15 Ağustos 1873). Ahmed Vefik, iki sene esnasında birbiri ardınca getirildiği bu makamlar içinde anılması gereken en mühim icraatı Maarif nâzırlığında göstermiştir. İlkokul tahsilini yaygınlaştıracak tedbirlerin alınması üzerinde durması, köy mekteplerine tahsisat temini, maarif işlerinin düzenli bir şekilde yürütülebilmesi için vilâyet merkezlerinde hususi komisyonların kurulması, bu kısa süreli nâzırlığının memleket maarifine bilhassa kazandırdıklarındandır.

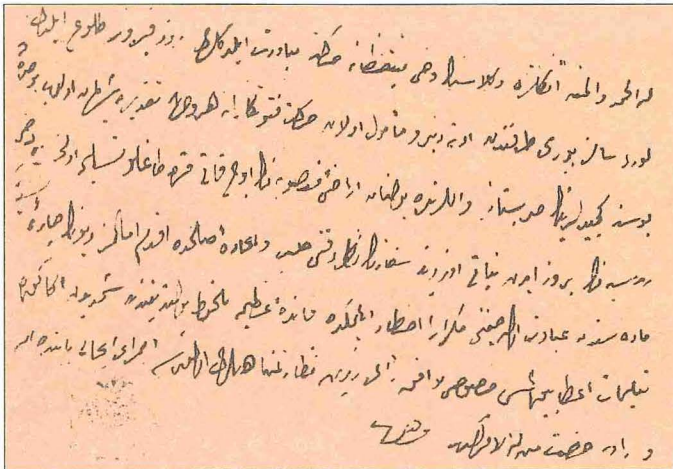
Şûrâ-yı Devlet âzâlığına son verilmesiyle hayatı bu defa üç buçuk seneye yaklaşan yeni bir mâzuliyet devresine girdi. Ancak yazı ve neşir faaliyeti için yeniden fırsat bularak bu sırada, devrin şartlarına göre şaşılacak bir derleme kudreti ve büyük bir sabırla hazırladığı, aynı zamanda Türk lugatçılığında yeni bir çağ başlatan iki ciltlik *Lehce-i Osmanî* adlı çalışmasını ortaya koydu. Lugatının neşri sırasında 1876 Ağustosunda başında hükümetçe memur edildiği 1876 Eylülünde toplanan Petersburg Orientalistler Kongresi'nde Türkiye'yi temsil etti ve ayrıca Türk-Tatar seksiyonunun başkanlığını yaptı.

On altı yıllık saltanatı sırasında, hayatının toplam on buçuk yıl kadar bir kısmını azillerle geçirdiği Abdülaziz'in ölümünden (4 Haziran 1876) sonra vazifeye getirilmek için yeniden hatırlanan Ahmed Vefik bu devrede devlet hizmetinde gelinebilecek en yüksek makamlara

erişti. Özellikle Abdülhamid'in saltanatının ilk yıllarında mühim siyasî vak'aların içinde yer aldı. I. Meşrutiyet'in ilânından sonra İstanbul'dan mebus seçilerek, Midhat Paşa ve taraftarlarının siyasî görüşlerine sempati göstermeyen Ahmed Vefik'e siyasî kanaatleri bakımından güven duyan Abdülhamid tarafından, Midhat Paşa'nın yurt dışına çıkarıldığı 5 Şubat 1877 günü, memlekette hiç denenmemiş, yepyeni bir vazife olan Meclis-i Meb'ûsan reisliği emanet edildi. Az bir zaman sonra da 19 Mart 1877'de meclisin açılışı ile kendisine paşa unvanını kazandıran vezirlik rütbesi verildi (26 Mart 1877).

19 Mart-28 Haziran 1877 arasındaki ilk çalışma devresi için Kânûn-ı Esâsî'nin geçici maddesi gereği seçilmeden tayinle getirildiği geçici başkanlığı sırasında mecliste çok otoriter bir davranış ortaya koyan Ahmed Vefik, mebuslara karşı sert, hep kendi iradesini hâkim kılmak isteyen tutumu yüzünden o zamandan bu yana bir tenkit konusu teşkil etmekle beraber, on dört farklı dile sahip on ayrı milliyete mensup karışık ve seviyece çok değişik unsurlardan teşekkül eden, usul ve nizam bakımından henüz bir an'anesi bulunmayan mecliste disiplini ve verimli bir müzakere zeminini kurmaya, ayrıca birtakım gereksiz, aynı zamanda millî menfaatler açısından zararlı münakaşaları da önlemeye muvaffak oldu. Ne var ki onun bu disiplinli yönü hep Abdülhamid'in emelleri dairesinde hareket etmekle izah edilmek istenmiştir. Öteden beri yardım teşekküllerinde vazife almaktan hoşlanan Ahmed Vefik bu arada, âzası arasında ileri gelen Midhat Paşa taraftarları bulunan ve faaliyetleri gittikçe hükümdara endişe verici bir yönde gelişen Hediye-i Askeriyye Cemiyeti'nin başkanlığını da, Ziya Paşa'nın Suriye valiliğine tayin edilerek buradan uzaklaştırılması ile, üzerine alması (20 Şubat 1877). Başkanlık ona geçince Nâmik Kemal, Ebüzziyâ Tevfik gibi Midhat Paşa yanlıları cemiyetten ayrıldılar. Ahmed Vefik de bir müddet sonra cemiyeti kapattı.

Üç ayı aşan başkanlığı ardından Meclis-i Meb'ûsan'ın birinci çalışma devresi 28 Haziran 1877'de sona erdiğinde 24 Ağustos 1877'de, Temmuz başından beri Balkanlar'a doğru gelişen Rus ileri hareketi dolayısıyla harp havası içine girmiş olan Edirne valiliğine tayin edildi. Ancak üç ay kadar sonra sihhî mâzeret sebebiyle 29 Kasım 1877'de bu va-

Ahmed Vefik Paşa'nın el yazısı, imza ve mühürü (İbnülemîn Son Sadrazamlar, V, Levha II)

zifeden alınıp aradan bir buçuk ay geçmemişken, ikinci çalışma devresine girmiş bulunan Âvan Meclisi'ne âza yapıldı (27 Aralık 1877). İki hafta sonra da 11 Ocak 1878'de Ahmed Hamdi Paşa kabinesinde kendisine ikinci defa olarak Maarif nâzırlığı verildi. Yirmi dört gün sonra ise 4 Şubat 1878'de, Dâhiliye nâzırlığı da kendi üstünde olmak üzere, başvekil unvanı ile Hamdi Paşa'nın yerine hükümet başkanlığına getirildi. Daha meclis başkanı iken, Mordtmann'ın efkâr-ı umûmiyede onun sadârete geleceği yolunda doğmuş bulunduğu bahsettiği beklenti böylece gerçekleşmiş oldu.

Ahmed Vefik Paşa, Rus harbinin ağır yenilgisiyle ülkenin bitkin bir vaziyete düştüğü bir zamanda kendisine verilen kabine reisliğini, icraatında bir ölçüde hareket serbestliği verecek şartlar ileri sürerek kabul etmişti. Ancak, milletçe bir ölüm-kalım hali yaşanmakta iken, daha ilk gününden itibaren, sadâret unvanının başvekilliğe çevrilmesini, böyle bir unvan Kânûn-ı Esâsî'de mevcut olmadığı gerekçesiyle kabul etmeyen, bundan dolayı hükümetin meşrûluğunu tanımak istemeyen Meclis-i Meb'ûsan'ın şiddetli muhalefetiyle karşılaştı. Ahmed Vefik, ikinci çalışma devresinde birincisinden çok daha kendine güven duygusu ile, uğranılan yenilginin saraya kadar uzanan mesullerinden hesap sorma havasına kapılarak hükümeti tanımak istemez ve hükümdarı da hedef tutar mahiyetteki böyle bir muhalefetin meclisin kapanmasına sebep olacağı hususunda uymamaya çalıştı ise de bu hareketin başını çeken, kendilerine Nâmık Kemal'in bile itidal tavsiye ettiği mebusları yollarından döndüremedi. Ahmed Vefik Paşa kabinesi kuruluşunun dokuzuncu günü, başvekillik adı en başta olduğu halde çeşitli formaliteler etrafında dizginlenemeyen bir muhalefete sürüklenen Meb'ûsan Meclisi'ni hükümdarın da arzusuna uyarak, devrenin bitmesine bir ay kala, faaliyetinin geçici olarak tatil edildiği kaydı ile kapatmak kararını almak zorunda kaldı (13 Şubat 1878). Ertesi gün, yani 14 Şubat 1878'de hükümdarın iradesinin tebliğ edilmesinden sonra meclis dağıldı. Batı'da olduğu gibi aşırı hürriyetlerin hâkim bulunduğu bir meşrûfî idarenin memleketin şartlarına uygun düşmeyeceğine inanan, hızlı ve çapı büyük değişikliklerden çekinen Ahmed Vefik Paşa, hadisenin içindeki yeri dolayısıyla

devrin şartları tam dikkate alınmadan siyasî tarihimize tek yönlü tenkit ve ithamlara hedef olmuştur.

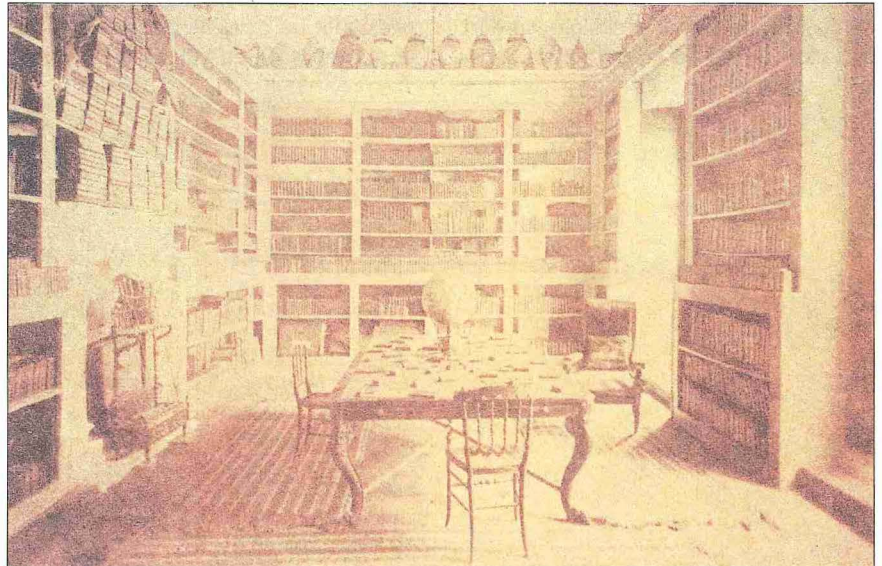
Felâketle neticelenen 93 Harbi sonunda Rus ordusunun İstanbul kapılarına dayandığı, yerinden yurdundan olmuş yüz binlerce muhacirin kışın en dehşetli günlerinde yollara düşüp payitahtın kar ve buz içindeki sokaklarına aç ve çıplak döküldüğü, devlet hazinesinin gelir kaynaklarının tükenme noktasına vardığı, paranın değeri kalma-yıp şehirdeki geçim sıkıntısının gittikçe ağırlaştığı, fırınların ekmek çıkaramaz duruma düşerek halkın açlık tehdidi ile karşılaştığı, bir taraftan siyasî durum daha da vahimleşirken İngiliz donanmasının Çanakkale'yi aşır Marmara'ya girmeye dayatmakla İstanbul'u Rus işgaline uğratmak tehlikesine soktuğu, Ruslar'la çok çetin şartlar altında sulh müzakerelerinin yürütülmeye çalışıldığı bir zamanda omuzlarına büyük bir mesuliyet yüklenen Ahmed Vefik, aldığı enerjik tedbirlerle duruma hâkim olmak ve içinde bulunulan değişik plandaki sıkıntıları hafifletici çareler bulmak dirayetini gösterdi. Rus ordusunun her an şehre girme tehdidi ve hükümdarla birlikte hükümetin payitahttan ayrılması gibi ihtimallerin yanı sıra karşı karşıya gelinen iktisadî krizin eşiğinde bir panik havasına düşülmesini, toparlayıcı ve güven verici şahsiyetiyle önledi. Sokaklarda, cami köşelerinde sürünen

muhacir kitlelerinin Anadolu'ya yerleştirilmesini sağlamak gibi o günlerin çetin bir gailisinin de üstesinden geldi.

İcraatı halkın gönlüne biraz su serpen Ahmed Vefik, iç ve dış zorluklara göğüs gerip memleketi içinde bulunduğu elemli durumdan sıyırmaya çabalamakta iken diğer vekillerle birlikte veliaht Reşad Efendi'yi tahta çıkarma tertibi peşinde olduğunu haber veren asılsız bir jurnal üzerine, Ayastefanos Antlaşması'nı da içine alan iki ay dokuz günlük çok yorucu ve yüklü bir hizmetten sonra 18 Nisan 1878'de azledildi. Bütün müsbet icraatı yanında, Edirne'ye doğru Rus ileri harekâtı karşısında son Türk kuvvetlerini çevrilip esir veya imha olmaksızın kurtararak Ege üzerinden Gelibolu'ya getirmeye muvaffak olan Umum Rumeli Orduları Kumandanı Süleyman Paşa'yı, Serasker Rauf Paşa'nın kin ve tertiplerine alet olarak, Meb'ûsan Meclisi âzalarını saltanat ve hükümet aleyhine kışkırtmak suçu ile tevkif ve muhakeme altına aldırarak gibi bir hatadan beri kalamamıştı.

İngiltere elçisi Layard'ın Berlin Kongresi'nde Türk başmurahtası olması için Abdülhamid'i ikna etmeye çok çalıştığı Ahmed Vefik, on ay kadar mâzul kaldıktan sonra 4 Şubat 1879'da Bursa'ya vali tayin edildi. Bursa'nın imar ve tanzimi için daha önce müfettişliği sırasında başlamış olduğu faaliyetlere daha geniş imkânlarla devam etti. Aleyhinde-

Ahmed Vefik Paşa'nın Rumelihisarı'ndaki, bugün mevcut olmayan ünlü kütüphanesi

ki söylentilere bir cevap olurcasına, buradaki üstün hizmetlerine mükâfat olarak valiliğinin üçüncü senesine girdiği sırada kendisine devletin en büyük nişanı olan birinci rütbeden murassa' nişân-ı Osmânî verildi (12 Ocak 1882). Bursa'da ipekçiliği geliştirmek, gülcülük ve gülyağı sanayiini ilerletmek, pirinç ekimini teşvik etmek, harap mektepleri tamir ettirip ayrıca yenilerini de açarak mektep sayısını arttırmak, kız çocukları da dahil okuma yaşındaki bütün çocuklara ilkokul mecburiyetini getirmek, Bursa'yı köstebek yuvasına çeviren çıkmaz sokaklardan kurtarmak, geniş cadeler açmak gibi şehrin iktisat, maarif ve medenî seviyeye kalkınmasını gaye edinen işler valiliğinin başta gelen hizmetlerinden oldu. Ayrıca İnegöl'deki Çitli maden suyunu da işleterek müfettişliği sırasında kurulmasına ön ayak olduğu memleket hastahanesine vakıf şeklinde gelir kaynağı haline getirdi. Bir taraftan da restorasyonlarını sağlayarak yine bir hayli harap cami ve tarihî eseri yıkılmaktan kurtardı. Bir de İstanbul'dan Bursa'ya gelmiş oyuncular ayılığa bağlayarak her yıl dokuz ay müddetle haftada üçer defa temsiller veren ve gelirinin bir kısmını memleket hastahanesine ayırdığı bir tiyatro kurdu, halka tiyatro kültürü ve sevgisini kazandırmaya çalıştı. Bütün bu işler arasında, daha öncekilere burada oynanmak için tercümelerini hazırladığı yenilerini katarak on altı kitaplık Molière külliyyatı ile *Télémaque* tercümesini ve bir de *Atalar Sözü* adlı eserinin çok daha geliştirilmiş baskısını ortaya koydu.

Bir ara 1881 yılı sonlarına doğru Anadolu ıslahatına memur edilmesi düşünülerek Abdülhamid'in emriyle bu hususta bir lâyiha dahi hazırlayıp 1882 Ocak'ta Mâbeyn'e takdim etti ise de bu bir tasavvurdan öteye geçmedi. Bursa'nın imar ve kalkınmasında yaptığı hizmetlerden dolayı vali olarak kendisine büyük ve unutulmaz bir şöhret kazandıran bu vazifeden, üç yıl yedi buçuk ay sürmüş gayret ve çalışmalarının sonunda, hakkındaki çeşitli şikâyetler dolayısıyla 16 Ekim 1882'de azledildi. Vekiller Heyeti'nce alınmış azil kararı kendisine hemen telgrafla bildirilmiş olan Ahmed Vefik Paşa aleyhinde bir kısım basında düşmanlarının tesiriyle ağır suçlamalarla dolu bir yayın kampanyası başlatıldı. Hazırlanan soruşturma tutanağında kendisine yöneltilen suçlamalar arasında hükümet işlerinde Bâbîâlî ile zıt git-

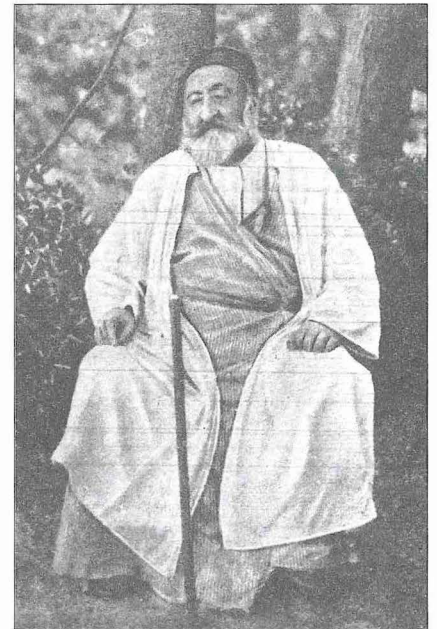
mek, şahıslara karşı kanun ve usullere aykırı muamelelerde bulunmaktan başka, tiyatroyu sevdirmek ve geliştirmek yolunda gösterdiği gayretler de yer almakta idi. Cezaya çarptırılmasının beklediği bir sırada, hakkında açılmış olan idarî tahkikat bir netice vermeyerek İstanbul'da bir buçuk ay açıkta kaldıktan sonra 30 Kasım 1882 Cuma günü Said Paşa yerine ikinci defa başvekilliğe getirildi. Ancak kırk sekiz saat sonra azledilerek sadâret yine Said Paşa'ya verildi. Belirtildiğine göre sürpriz yaratan bir süratle azline, bu vazifeyi kabullenmek için ileri sürdüğü şartların bir beyannâme ile tesbiti ve kabine arkadaşlarını seçme yetkisinin kendisine verilmesi gibi isteklerde bulunması ve bunda ısrar etmesi sebep olmuştur. Gerçekte azledilmeyip isteklerinin kabul olunmaması üzerine kendisinin istifa ettiği Ahmed Vefik Paşa'dan naklen söylenmektedir. İsteklerinde direnmesine duyulan kızgınlıkla bu istifanın azil şeklinde duyurulduğu tahmin edilmektedir. Bu onun başlangıç ve bitiş sınırları ile kırk altı yılı içine alan devlet hizmetinde son vazifesi olmuştur.

Ahmed Vefik, hayatının bu defaki dokuz sene dört ay süren son ve en uzun azil devresinde Rumelihisarı'ndaki harap köşküne çekilerek kitapları arasında münzevi bir yaşayış içine gömüldü. Üzerinde yeniden emekler sarfederek *Lehce-i Osmânî*'nin geliştirilmiş, değişik bir tertibe sokulmuş yeni baskısı ile *Cil Blas Santillani'nin Sergüzeşti* ve *Şeytan Avcıları* adlı iki tercümesi basılı son eserleri oldu. Geride, basılmasına imkân ve meydan bulamadığı daha birçok yazısı vardı. Ömrünün, ailesini yoksulluğa götüren geçim sıkıntıları ve gittikçe artan rahatsızlıklarla dolu bu çileli devresi 1891 yılının 1 Nisan Çarşamba günü (21 Şâban 1308) Rumelihisarı'nda son buldu. Ölüm günü istisnasız denecek şekilde yanlış olarak hep bir gün sonraki tarihle gösterilmektedir. Aslında bunun için verilen 2 Nisan (Perşembe), Vefik Paşa'nın ölüm günü değil bunu bildiren haberin gazetelerde çıktığı tarihtir. *Tercümân-ı Hakikat* gazetesinde (nr. 3813, 22 Şâban 1308—2 Nisan 1891) Eyüp'te hazırlanmış olduğu mezara götürüleceği yazılmışken Rumelihisarı'nda Kayalar Mezarlığı'nda toprağa verilmesi, A. Vefik'in vaktiyle Boğaziçi sırtlarındaki dededen kalma bir kısım arazisini inşa edilecek Robert Koleji binası için satmış olmasın-

dan dolayı, bu yabancı okulun kilisesinin çan seslerinin duyulduğu bir mevkîe bir mânevî ceza olmak üzere Abdülhamid'in emriyle defnolunduğu yolunda bir rivayete yol açmıştır. Babası ve büyük oğlu Refik Bey'in Eyüp'te yatmasına karşılık büyük babası ile ağabeyisi Nüreddin Mehmed Emin Paşa'nın da mezarlarının Kayalar'da bulunuşu yanı sıra, vefatının ertesi günü başka bir gazete ve daha da sonra torununun, buraya kendi vasiyeti üzere gömüldüğünü belirtmeleri, ayrıca Kayalar'ın konağa yanı başında denecek kadar yakın oluşu, mezarı konusunda bir müdahaleden ziyade Vefik Paşa tarafından gelme bir tercihi düşündürür. Paşanın devlet ricâlerinden birçok kimse katıldığı cenazesine Abdülhamid saraydan bazı şahsiyetlerle birlikte yaverini göndermişti. Batı ilim ve siyaset çevrelerinde teessür uyandıran ölüm haberinin duyulması ile ailesine Avrupa'dan günlerce tâziyet telgrafları gelmişti.

Türk siyasî tarihine elçilik, parlamento başkanlığı, unutulmaz Bursa valiliği ve başvekillik gibi yüksek sıfat ve hizmetleriyle geçen Ahmed Vefik Paşa'nın kırk altı yıllık bir devre içine giren resmî hayatında dürüstlük, daima devlet ve millet menfaatini gözetmek ve korulamak en esaslı vasfı olmuş; mühim ve nazik vazifeler kendisine, dirayetinden

Ev içi kıyafetiyle Ahmed Vefik Paşa

başka, bir şöhrat haline gelmiş namus ve dürüstlüğü dolayısıyla emanet edilmiştir.

Yükselişleri, vazife hayatının ilk yirmi yedi senesinden sonra hep aziller ve süreksiz memuriyetlerle beraber yürümüş, uzun azil devrelerinde fikir ve edebiyat yönü, devlet adamlığı görünüşünü arka plana geçirmiştir. Getirildiği vazifelerin çeşitliliği ve sayıca başkalarında kolay rastlanamayacak derecede çokluğu ile hal tercümesi zamanının ricâline nisbetle çok yüklü bir kimse olmak gibi bir farklılık gösteren Ahmed Vefik'in dilini sakınmaz, devlet işlerinde müsamaha tanıma, çabuk parlar, başına buyruklu ve keyfiliklerden hoşlanır mızacı kendisine pek çok düşman kazandırmış, devlete ve memlekete yaptığı hizmetler ve gerçek şahsiyeti, düşmanlarının suçlamaları ve aleyhindeki sözleriyle bir ölçüde gölgelenip zamanla bilinmez olmuştur. Devrin vesika ve kaynaklarına inilmek yerine tek taraflı rivayetlerde kalındığı için hal tercümesi, hemen hemen sadece hiçbirinden tutunamadığı, azil ve nakillerle kesintiye uğramış, içi boş memuriyet ve vazife isimleri silsilesinden ibaret bir liste gibi kalmıştır.

Ahmed Vefik Paşa'nın bilinmiş yahut unutulmuş hizmetlerle dolu devlet adamlığı yanında kültür ve edebiyat hayatımızda, bilhassa millî düşünce bakımından tarihten dile ve hatta tiyatroya kadar kendisini bir öncü durumuna getiren, değişik kollarında mühim faaliyet ve çalışmaları vardır.

Millî varlığı Arapça-Farsça lugatların hâkimiyeti altında hissedilmez olmuş yazı dilini sadeleştirip Türkçeleştirmek, ifade zenginliklerini ortaya koymaya çalıştığı Türkçe'yi ön plana geçirmek ve sınırları Osmanlı mâzisinde kalmış bir tarih anlayışına Orta Asya Türklüğü'nde çok eski devirlere çıkan bir derinlik kazandırmak isteyen bir düşünce, Ahmed Vefik Paşa'nın şahsiyetinde çalışmalarının hareket noktası olmuş bir merkezdir. Ahmed Vefik Osmanlılığın milliyette, dilde ve tarihte daha geri bir mâzide ve Anadolu'dan çok daha doğudaki bir Türklüğün bir şube ve devamından başka bir şey olmadığı bilgisini bizde ilk uyandıranlardandır. Dilinin ve tarihinin Osmanlı ve Küçük Asya öncesi hakkında hiçbir fikri olmayan muhimmizi herkesten önce Orta Asya'daki Türk varlığından haberdar etmek gibi bir rolü olmuştur.

*Şecere-i Türki'*yi Çağatay lehçesinden Osmanlı Türkçesi'ne nakletmesi, Os-

manlıca'yı geniş bir Türk dili ailesinin bir kolu olarak göstermek gayesiyle Türk lehçelerinin bir tablosunu çizdiği lugatında Doğu Türkçesi'ne açılışı, Nevâyî'nin *Mahbûbül-kulûb*'ünü bastırarak Türkiye'de Çağatay Türkçesi ile neşredilmiş ilk kitabı ortaya koyması, büyük bir Çağatay lugatına hazırlanışı, Nevâyî'nin divanını bastırmak, Doğu Türkçesi metinlerinden bir antoloji meydana getirmek tasavvuru, kültürümüzü Türklüğün Orta Asya'daki kaynakları ile temasa getirmek düşüncesinin birer tezahürüdür.

Osmanlı sahasında zamanla cahil köylü, kaba adam, çapulcu bir taife gibi menfi mânalar alıp millet için kullanılmaktan kaçınılır hale gelmiş "Türk" sözüne, mâzisi hicretten beş bin yıl öncesi-ne çıkan, Çin'den Avrupa'ya doğru muazzam devletler kurmuş, ilim ve sanatla büyük adamlar çıkarmış, çeşitli etnik adlar altında geniş bir coğrafyaya yayılan kollarının kendisinde toplandığı müşterek ve tek bir milliyeti ifade eden bir kavram muhteva ve derinliğini vererek itibarını iade etmeye çalışması, onu çağdaşları içinde Türkçü düşüncenin en ön safına koyar.

Kaba Türkçe diye hor görülmüş halk dilinin sözlerini ve deyimlerini itibara kavuşturmak, Arapça ve Farsça'nın tesiriyle unutulmuş kelimeleri yeniden ana dile kazandırmak, bu ikisinin hâkimiyeti altında esas kendi lugatındaki servetinden uzaklaşmış ifadeyi halk deyimlerine, onun kuytuda kalmış sözlerine ve geçmişteki Türkçe'nin kaynaklarına açmak, Ahmed Vefik Paşa'da nazariyat yerine tatbikatı ile ifadesini bulan millî dil ülküsü olmuştur. Bu görüşle, halk ağzından çeşitli hikmet ve deyimleri derleyen *Atalar Sözü* kitabının yanı sıra, değer verilmemiş kelimelerini toplayıp Türkçe'nin zenginlik ve ifade kabiliyetini göstermek istediği lugatı ile temellendirmeye ve onları Molière'den *Télémaque*'a kadar edebî tercümelerinde, yadırganacaklarından çekinmeden canlandırmaya çalışması onu dilde sadeleşme ve Türkleşme hareketinin öncüsü yapar. Tarih ve dil sahasında bu ortaya koydukları Ahmed Vefik Paşa'yı çağdaşları içinde kaynağını Türkoloji bilgisinden alan Türkçü düşünüşün şuurlu ve ilk sırada bir temsilcisi olmak mevkiine yükseltmiştir.

Dil ve tarih sahasındaki çalışmaları bunun yanında Ahmed Vefik Paşa'ya memleketimizin en eski, hatta ilk türkologu olmak sıfatını kazandırmıştır.

Ahmed Vefik'in ülkede anlaşılacak istenmeyen değerini devrinde yabancılar en iyi şekilde takdir etmişlerdir. İlme olan merakı ve çalışma azmi sayesinde Doğu ve Batı'nın başlıca dillerini elde eden, Arapça ve Farsça'dan başka bildiği Çağatayca yanında Fransız, İngiliz, Rus, Alman, İtalyan dilleriyle Latince, Grekçe, hatta İbrânî'ye kadar uzanan, Batı ve Doğu kültürlerini birlikte içine alan engin bilgisiyile Ahmed Vefik Paşa, bu meziyetlerini yakından tanıyan yabancılarca Doğu'nun en âlim şarkiyatçısı, Türkiye'nin en seçkin ve ilmi en yüksek bir insanı sayılmıştır. On altı dil bildiği rivayet edilen Ahmed Vefik, Türk dili ve şarkiyat sahasındaki vukufunu devrinin oryantalizm âlemine kabul ettirmiş, müsteşriklerin araştırmalarında karşılaştıkları müşkülleri çözmek için yardımına devamlı müracaat ettikleri, âlim şahsiyeti hürmetle anılan bir kimse olmuştur. Barbier de Meynard'ın ifade ettiği gibi, Avrupa ilim dünyası ile Doğu ilmi arasında yüksek vukuflu bir aracı, büyük çalışmaların gayretli bir yayıcısı olma rolünü yerine getirmiştir.

Daha Tercüme Odası'nda pek genç yaşta iken hayret verici geniş kültürü ile İstanbul'a gelen yabancıların alâka ve takdirini toplayan Ahmed Vefik ile Paris elçiliği sırasında Fransız şarkiyatçıları'nın Barbier de Meynard, Pavet de Courteille gibi önde gelen sîmaları arasında sıkı ve devamlı bir dostluk kurulmuş; Rumelihasarı sırtındaki muazzam kütüphanesinin bulunduğu köşkü payitahta ayak basan Batılı âlim ve sanatkârların sohbetinden istifade etmek için kendisini ziyaret ettikleri bir uğrak haline gelmişti.

Ahmed Vefik Paşa'nın araştırma ve ilim sevgisinin kuvvetiyle kurduğu ve mevcudu zamanla 15.000'e varan bu kütüphane dillere destandı. Ahmed Vefik Paşa'nın ömrünün büyük bir kısmını, hele vazifeden uzaklaştırıldığı uzun mâzuliyet yıllarını içinde geçirdiği ve o devirde İstanbul'un en zengin kütüphanesi olarak tanınan bu hazine, Doğu ve Batı'nın bilhassa tarih ve edebiyat sahasındaki külliyyatları ve en muteber kitapları yanında, elde edilmesi güç Çağatayca eserleri, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* gibi seçme yazmaları barındırmakta idi. Kütüphane paşanın ölümünden sonra borçlarını ödeyebilmek için kısım kısım satılmış, geri kalanların da iki sene sonra ayrıca basılı bir katalogu yapılarak satışa arz edilmişti. Buradaki kitaplar

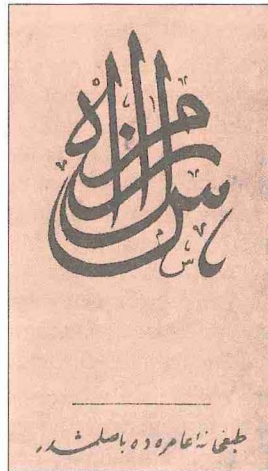
Rizâ Paşa gibi kitap meraklılarından Prag Üniversitesi'ne kadar çeşitli ellere dağılmış bulunmaktadır.

Yaşadığı devrin Türkiye'si ile ilgili birçok Batı eserlerinde kendisine sık sık yer verilen A. Vefik Paşa, ayrıca henüz hayatta iken girdiği *Grande Encyclopédie*'den başlayarak *Encyclopaedia Britannica*, *Grosse Brockhaus*, *Larousse Illustrée*, *Enciclopedia Italiana* gibi muhteber Avrupa ansiklopedilerine de geçmiştir.

Eserleri. 1. *Salnâme*. Osmanlı Devleti'nin mülkiye, askeriye ve ilmiye sınıflarına göre idarî teşkilâtının, bunlar içinde yer alan makam ve memuriyet sahiplerinin isimleriyle birlikte geniş bir tablosunu veren 1263 (1847) yılına ait bu ilk resmî salnâmesi Batılı müelliflerce Ahmed Vefik'in en mühim eserlerinden biri olarak değerlendirilmiş, uyandırdığı alâka dolayısıyla hemen Fransızca'ya da tercüme edilmiştir. Eserin Bianchi tarafından yapılan tercümesi aynı yıl *Journal Asiatique*'de neşre başlandıktan sonra ayrıca kitap olarak da basılır: *Le premier annuaire de l'empire Ottoman, ou tableau de l'état politique, civil, militaire, judiciaire et administratif de la Turquie, depuis les réformes* (Paris 1848). Ahmed Vefik, bilinen ilk basılı kitabı olan ve hazırlanması devlet tarafından kendisine havale edilmiş bu küçük eseriyle "*Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye*" adı altında imparatorluğun son yılı 1918'e kadar gittikçe daha gelişerek yetmiş iki kitapla sürecek bir resmî an'änenin kurucusu ve başlatıcısı olmuştur. Eser sadece teşkilât çerçevesinde kalmayıp sosyal hayatın bir yıl içinde Osmanlı ülkesindeki bütün parayıcıları ve dinî günler gibi tezahürlerini gösteren takviminin yanı sıra, imparatorluğun hayat damarlarından kara ve deniz postalarının teferruatı ile mükemmel bir cetvelini meydana getirmesinden ve Türk parasının çeşitli yabancı paralar karşısındaki değerini belirten bir döviz tarifesi vermesinden başka, payitahttaki yabancı devletlerin elçilik erkânını kaydeden, bütün bir Batı dünyasını, her devletin hükümdarı, idarî şekli, kabine-leri, nüfusu, yüzölçümü, parası ve askeri hakkında istatistik bilgiler vererek tanıtmak isteyen muhteviyatı ile de ilgi çekmektedir. İmparatorluğun bütün kazalarına kadar eyaletleriyle mülki taksimatını, yabancı devletlerin Osmanlı ülkesindeki elçilik ve konsolosluk erkânını, azınlıkların her vilâyet ve kazadaki

ruhanî temsilcilerini gösteren cetvelleri ve beş vaktin ilâve edildiği takvimi ile *Salnâme*'nin daha zenginleşip gelişmiş 1264 (1848) ve 1265 (1849) yıllarına ait olanlarını da Ahmed Vefik'in tertip ettiği anlaşılmaktadır.

2. *Hikmet-i Târih*. Dârülfünun'da kısa bir süre verebildiği derslerin 26 Şubat-9 Nisan 1863 tarihleri arasında *Tasvîr-i Efkâr* gazetesinde sadece baştan kırk dört sayfasıyla bir kitap gibi tefrika edilip (nr. 70, 8 Ramazan 1279—nr. 82, 20 Şevval 1279) aynı zamanda yine böyle eksik olarak ayrıca küçük bir cilt halinde neşrolunan bu eser, taşıdığı modern tarih anlayışı ile devri için yeni bilgiler ve görüşler getirir. Ahmed Vefik tarihin ilim olarak mahiyetini ve metodunu, kâinatın yaratılışından başlayıp ırkların ve en eski milletlerin ortaya çıkışını ele alan bu eserinde Batı kaynaklarından olduğu kadar İbn Haldûn'dan gelen rasyonalist bir tarih görüşü ortaya koyar. Sadece vak'alar ve şahıslar etrafında dönen naklî ve tasvirî tarih tarzını red ile, gerçek tarihin vesikalara dayanarak hadiselerin sebep ve tesirleriyle neticelerini araştırıp insanlığın tekâmül şartlarını, millet ve devletlerin doğuş, yükseliş ve çöküş hallerini inceleyen bir ilim olduğunu anlatmaya çalışır. Arkeoloji, jeoloji ve etnografya gibi o zamana kadar bizde iyi tanınmamış yeni bilgi sahalarından faydalandığı eserin dikkate değer taraflarından biri, Şimal ırkı diye gruplandığı Türk ırkının Altaylar'dan dünyanın dört köşesine nasıl yayıldığı üzerinde durmasıdır. A. Vefik, Türk ırkının Yâfes'e nisbet edilmesini red ve tenkit etmektedir. Irkların teşekkülünü ve buna bağlı olarak yeryüzündeki dil ailelerini anlatan bahisler, eserin devrin okuyucusuna sunduğu yeni konulardandır.

Osmanlı Devleti'nin Ahmed Vefik Paşa eli ile ortaya konulan ilk salnâmesinin kapağı

3. *Şecere-i Türkî*. Hârizm Özbek Hükümdarı Ebûlgazi Bahadır Han'ın efsanevî devirlerden başlayıp daha sonra hânedanının geldiği Cengiz ve oğullarına geçerek Cuci Han yolu ile onların devamı olan Şeyban-Özbek hanları sülâlesinin kendisine kadar süren safhası ile, çağının kaynaklarının elverdiği nisbette, Orta Asya tarihini anlatan bu eserini (1663) Çağatay lehçesinde Türkiye Türkçesi'ne aktararak millî tarihimizin Osmanlı Türklüğü'nün bilgisine uzak kalmış bir sahasını tanıtmak istemiştir. 28 Eylül 1863-23 Şubat 1864 arasında diğeri gibi *Tasvîr-i Efkâr* gazetesinde kitap sayfası şeklinde tefrika edilip (nr. 131, 14 Rebûlâhîr 1280—nr. 173, 16 Ramazan 1280) orada çıkanı kadarıyla ayrıca 152 sayfalık bir kitap halinde ortaya konan bu tercüme, dokuz babdan meydana gelen eserin baştan sadece üç bablık kısmını vermektedir. Tefrikanın bu noktada kesilmesinden sonra devamının sonraki bir vakte bırakıldığı ilân edilmiş ise de (*Tasvîr-i Efkâr*, nr. 175, 23 Ramazan 1280/1 Mart 1864), tercüme tamamlanamadan bu kadarı ile kalmıştır. Cengiz'in hayatının anlatıldığı üçüncü babda, onun oğullarını Hârizm fethine yollamasına ait faslın sonlarında kesilen bu tercüme, bilhassa Orta Asya Türklüğü'nün Moğollar'la birlikte efsanevî tarihini nakleden ilk iki kısmı ile ülkemizde geniş bir ilgi çekerek, Türklüğün Anadolu'ya gelmeden önce anayurttaki geçmişini tanıtmak gibi bir millî tarih hizmetini yerine getirmiştir. A. Vefik'in neşri, Desmaisons'un neşir ve Fransızca tercümesinin 1872'den beri ortada olmasına rağmen, Necip Âsım'dan Ziya Gökalp ve 1920'den önceki yazıları ile Fuad Köprülü'ye kadar birçok türkologa Oğuz Han menkıbesi ve diğer millî efsaneler konusunda doğrudan doğruya kaynaklık etmiştir.

Eserin kapağına başlık olarak konulan, 1824 Kazan baskısının başında mevcut "*Uşal Şecere-i Türkî*" ibâresindeki "bu, işbu" mânasına gelen Çağatayca "uşal" sözünün mahiyetinin bilinmemesi yüzünden, Ahmed Vefik'in tercümesinin adı yanlış bir okuyuşla yakın zamanlara kadar hep "Evşâl-i Şecere-i Türkî" ve daha da tahrife uğrayarak "*Şecere-i Evşâl-i Türkî*" şeklinde gösterilmiştir.

4. *Fezleke-i Târih-i Osmânî*. 1869'dan (1286) önceki ilk iki baskısında adı *Târih-i Osmânî* olan bu eser rüşdiyelerde Osmanlı tarihinin okutulması için sahasında hazırlanmış ilk ders kitabıdır.

Çoklarının iki ayrı eser gibi gösterdikleri *Târih-i Osmânî* ile *Fezleke-i Târih-i Osmânî* çerçeve ve muhteviyatça birbirinin aynı olup öncekinin çok bol olan dizgi hatalarının düzeltildiği bu ikincisinde muhteviyata tesir etmeyen bazı ehemmiyetsiz ifade değişiklikleri ve ufak tefek birkaç ilâvenin yanı sıra, Orhan Gazi ve ıslahat devri fasıllarının genişletilmiş olmasından başka ikisi arasında kayda değer hiçbir fark yoktur. Talebenin kolaylıkla kavrayacağı özlü bilgiler vermek gayesiyle yazıldığından A. Vefik eserinin küçük olmasına dikkat etmiş, bundan dolayı adına "Fezleke" demeyi uygun bulmuştur. Gördüğü rağbet ve büyük bir ihtiyaca cevap vermesi dolayısıyla 1885'e kadar, kaçak olanlar da dahil on beşten fazla baskısı yapılmış, kendinden sonraki birçok esere de model olmuştur.

Başlangıcından Abdülaziz'e kadar getirdiği Osmanlı tarihini, klasik Osmanlı tarihlerinde olduğu gibi Osman Gazi'nin ecdadının Moğol istilâsı önünde kaçıp Horasan'dan Anadolu'ya gelişyle başlattıktan sonra, kuruluş, büyüme, yükselme, gerileme, bozulma ve ıslahat çağı olmak üzere altı devreye göre tasnif ederek ele alan eserde, her devrin en karakteristik vak'aları ve yönleri çok veziz şekilde belirtilmiş, siyasî ve askerî hadiseler yanında teşkilât ve müesseselerin durumu ile kültür ve sanat hayatının kısa, fakat başarılı tabloları çizilmiştir. A. Vefik'in buradaki tasnifi, kendinden sonraki tarih yazarları tarafından uzun süre benimsenmiş, eser, sonraki mektep kitaplarına, hatta Mustafa Nûri Paşa'nın *Netâyicü'l-vukûât*'ı nevinden terkibî eserlere de rehber olmuştur. Bu küçük hacimli kitabın en ehemmiyetli tarafı, Osmanlı tarihini ilk defa mektep programlarına sokmak gibi bir millî rolü olmasıdır. Eser, kendisini tanıyanlarca çok geniş bir tarih kültürüne sahip olduğu belirtilen A. Vefik'in yerli ve yabancı kaynaklardan edinmiş olduğu süzme bilgileri ne derece vukufu bir terkip haline koyduğunu da göstermektedir. Devletin kurucusu Osman Gazi'nin soyunu diğer Osmanlı tarihlerinin hep yaptığı üzere Kayı gibi çerçevesi dar bir isimle göstermek yerine, burada çok daha geniş bir görüşle bir Türk aşireti, dedesi Süleyman Şah b. Kayaalp'ı da bir Türk beyi diye tavsif ederek Osmanlılığı "Türk" kavramına bağlaması, onun daha sonra bilhassa *Lehce-i Osmânî*'de daha açık ifadelerine kavuşacak millî tarih anlayışının küçük, fakat dikkatten

kaçırılmaması gerekli bir işaretini verir. Ahmed Vefik, eserinde gerileme devrinde yetişmiş büyük insanlar arasında saydığı Evliya Çelebi'yi de zamanın henüz onu hurafeler, olmayacak şeyler anlatan biri olarak gören anlayışına karşı, "seyyâh-ı muhakkik" diye gerçek değeriyle herkesten önce göstermesini bilmek gibi bazı ileri görüş örnekleri ortaya koyar.

5. *Atalar Sözü - Türkî Durûb-i Emsâl*. Millî kültüre ve halkın diline duyduğu büyük ilgi, Şinâsi gibi A. Vefik'i de Türk atasözlerini toplamaya sevketmiştir. Şinâsi'nin 1863'teki ilk baskısından sonra 1870'te daha genişletilmiş yeni baskısını yaptığı *Durûb-i Emsâl-i Osmânî*'ye'sinin ardından A. Vefik'in 1871'de ortaya koyduğu bu eserin hep 1852'de basıldığı sanılması sonucu, Şinâsi'ye ve devrin 1852'den beri bu sahadaki diğer eserlerine öncülük ettiği gibi yaygınlaşmış pek yanlış bir hüküm vardır. Şinâsi'nin, atasözlerini çok defa hâlis ifadeleri yerine divan şiirinde ve münevverlerin dilinde değişiklik görmüş şekilleriyle nakleden eserini kendi elindeki malzemeye nisbetle yetersiz bulunduğu anlaşılan Ahmed Vefik, esas ağırlığı halk ağzındaki söyleyişlere verdiği çok geniş derleme mahsulü olan kitabında Şinâsi'deki mevcudu birkaç misline çıkarır. Bursa valiliği sırasında eserini daha da geliştirerek 168 sayfa olan ilkinden en aşağı bir katı kadar hacim kazanmış ve atasözlerini yer yer varyantları ile gösteren, bu defa adını *Müntehabât-ı Durûb-i Emsâl-Atalar Sözü*'ne çevirdiği 303 sayfalık yeni bir baskısını yapar. Bursalı Mehmed Tâhir onun, eserindeki malzemeyi Bursa'nın ihtiyarlarından topladığını belirtiyor. A. Vefik, kitabında yalnız atasözleriyle yetinmeyip her çeşit halk deyimlerini bir araya getirmeye çalışmıştır. Böylece sayısı 5000'e varan bir malzeme tesbit etmiş bulunmaktadır.

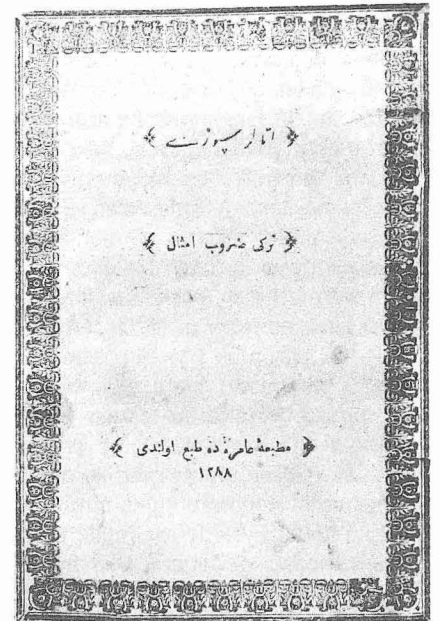
Ahmed Vefik'in Türk halk dilinin ifade zenginliğini ve mecaz kabiliyetini aktettiren eseri memleketimizde kendisinkine kadar yapılan atasözü derlemelerinin en zengini olmuş, daha sonra bu sahadaki çalışmalara devamlı ve kolay kolay tüketilmez bir kaynak olma hizmeti görmüştür. "Atalar Sözü" kitabı, aynı zamanda onun *Lehce-i Osmânî*'yi hazırlama yolunda giriştiği geniş malzeme çalışmasının da ilk adımını teşkil eder.

İki ayrı baskısı olduğunun bilinmeyip sadece bir baskısının tanınması sonucu hakkında verilen bilgi ve hükümler hep

eksik ve sathî kalmış, iki baskı arasında fark diye bir mesele hatıra gelmemiştir. Sürmekte olan yanlışlara, son zamanlarda atasözleriyle ilgili bazı monografilerde Ahmed Vefik'in kitabının ayrıca *Türkî Durûb-i Emsâl* adını da taşıyan ilk baskısının 1288 olan neşir tarihinin 1287'ye çevrilerek Ahmed Midhat Efendi'ye mal edilmesi, buna karşılık Bursa baskısının "Müntehabât-ı Durûb-i Emsâl-i Türkiye" şeklinde uydurma bir ad altında, "içinde 300 atasözü vardır" diye de bir kayıtlı, 1871'de İstanbul'da Matbaa-i Âmire'de basılmış gösterilmesi gibi birtakım yenileri daha ilâve olunmuştur (meselâ bk. Ömer Âsım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler*, Ankara 1965, s. 516; a.mlf., *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, III, Dizin ve Kaynakça*, Ankara 1984, s. 1271; ayrıca bk. Aydın Oy, *Tarih Boyunca Türk Atasözleri*, İstanbul 1972, s. 360).

6. *Lehce-i Osmânî**. Çalışmaları içinde en mühimi olmaktan başka, Ahmed Vefik Paşa'nın fikrî ve ilmî şahsiyetini tam mânasıyla aksettiren bu eseri Türk lügatçılığında bir dönüm noktası teşkil etmiştir. *Lehce-i Osmânî*, memleketimizde Türk dilinin lügatını yapmaya asırlarca gerek görmemiş bir zihniyeti aşarak Osmanlı sahasında Türkçe'den Türkçe'ye ilk millî lügat olmak gibi bir değer taşımaktadır. Eser "avam sözü" diye hor görülmüş söz ve deyimlere ön plan-

Ahmed Vefik'in *Atalar Sözü* adlı kitabının ilk baskısının kapağı (Ömer Faruk Akün özel kütüphanesi)

da yer vermekle dilde demokratlaşma ve millîleşme düşüncesinin şuurlu bir gerçekleştiricisi oluşu yanında, Türkiye Türkçesi'ndeki kelimelerin aslî mânâ ve imlâlarını Doğu Türkçesi'nde arayan, Türkçe'nin sözlerini türedikleri kök etrafında toplayıp açıklayan bir yol takip etmesi ile de Türk lugatçılığında bir merhale sayılmıştır. *Lehce-i Osmânî* zengin malzemesiyle Batı'da ve bizde günümüze kadar, Barbier de Meynard, Redhouse ve Radloff'un kiler de dahil, Türkçe'nin birçok lugatına kaynak olma vazifesini görmüştür (Ehemmiyeti dolayısıyla başlı başına bir konu teşkil eden eser hakkında gereken etraflı bilgi LEHCE-İ OSMÂNÎ maddesindedir).

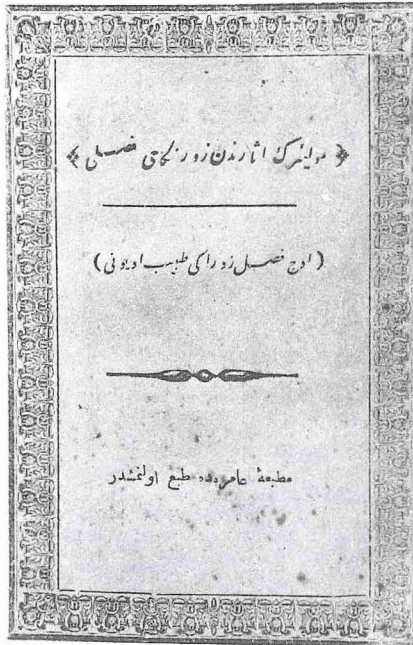
Edebî Eserler. Tiyatro Çalışmaları. Ahmed Vefik Paşa'nın fikir ve kültür tarihimize kendisini seçkin bir mevkie getiren bu çalışmalarından başka, edebiyatımızın yenileşmesinde ve fikrî hayatta sade bir Türkçe'yi hâkim kılmaya yönelik millî dil şuurunun uyanmasında yol hazırlayıcı tesirleriyle ön planda hizmeti olmuş tercüme edebî eserleri de, onun şahsiyetinin ötekiler derecesinde değer ifade eden bir cephesini teşkil eder. Bu vadideki çalışmalarının en başında Molière'den, onu başlı başına bir mektep kılacak kuvvet ve zenginlikte Türkçe'ye kazandırdığı eserler gelmektedir. Türk sahnesinin henüz kurulmakta bulunduğu, tiyatro nevinin tek tük birkaç deneme ile edebiyatımıza yeni yeni girmekte olduğu sırada Ahmed Vefik, çok isabetli bir seçme ve programla Molière gibi her seviyeden insana hitap edebilecek bir klasik ile işe başlamış, teşebbüse daha başından sağlam bir temel getirmek istemiştir.

Halkı Batı tarzı tiyatroya ısındırmak için 1869'da Molière'den ilk adımda Türk zevkinin kolaylıkla benimseyebileceği, üçü basılı (*Zor Nikâhı*, *Zorakî Tabib*, *Yorgaki Dandini*), öbür ikisi de henüz basılmayıp az sonra temsile konmuş (*Tabîb-i Aşk* ve *Hayalî Hasta=Merâkî*) olmak üzere beş adapteden hareket ederek daha sonraki yıllarda kattıkları ile birlikte onun otuz üç eserinden en mühim ve yadırganmayacak olanlarını gözeten bir seçimle on altı oyununu Türkçe'ye mal eder. 1869-1871 yılları arasında hemen sahnede yerlerini bulan beş adaptesi ile bunların ardından gelen diğerleri, henüz telif sahasında yeterli tecrübe ve birikim olmayışı dolayısıyla yeni nevin ilk eserlerinde varılamayacak olan seçkin ve teknik mükemmeliyetteki örnekleri bir hamlede Türkçe'ye getirir.

Kendisinin takip eden başkalarının da bir dizi tercüme ve adaptesi ile edebiyatımızda Molière geleneğinin kurucu ve başlatıcısı olan Ahmed Vefik'in onu seçmesi kadar, yeni nevide ilk adımlar atılırken yaptığı diğer isabetli bir hareket, kitâbîliğe düşmekten uzak bir tutumla halkın ağızındaki Türkçe'nin zevkini, konuşma dilinin imkânlarını bir istikamet olarak göstermesidir. Türkçe, onun verdiği örneklerde deyimleri, nükteleri, mecazları ve atasözlerinden, kendisinininkinden başka lugatların uzun süre tanımadığı kuytulara kalmış sözlerine kadar açılan bir zenginlikle komedinin ayrıca kuvvet aldığı bir kaynak olur.

Ahmed Vefik, Molière'in herhangi bir çeviricinin elinde esprisinden ve komik tesirinden çok şey kaybedip kuruluk ve yavanlığa düşecek ifadesini, oyunların içindeki şahısların hangisinin ağızından olursa olsun her şeyden önce bir yerlilik çeşnisi katan, lezzetle okunur zengin bir dil rahatlığı ile Türkçe'de karşılamak gibi, bir başlangıç için beklenmeyecek bir başarı ortaya koymuştu. Molière ile yarışarcasına dilde komiği yakalama ve yaratma kabiliyeti gösteren Ahmed Vefik Fransızca kadar, bütün kaynaklarından beslenmesini bildiği ana diline fevkalâde hâkimiyetiyle onun eserlerini âdeta telif denebilecek bir ifade seviyesine yükseltir.

Ahmed Vefik'in Molière'den ilk adapte eserler olan *Zor Nikâhı* ve *Zorakî Tabib* adlı oyunları

Adaptasyonlarında şaşılabacak bir kudretle, Fransız cemiyetinin Molière'de yer almış tiplerini şahsiyetlerinden ve komiğin unsurlarından hiçbir şey eksiltmeyecek, hatta bu tarafları daha da zenginleşip kuvvetlenmiş surette Türk cemiyetindeki tam eşlerini bularak âdeta ikinci defa yaratmıştır. Vak'a çerçevesini değiştirmeden, tertibi fazla zorlamadan ele aldığı oyunların içindeki her şahsı bizden birer insan haline getirmiş, onların ağızındaki komiği köylü şivesinden allâme lugatına kadar yükselten bir Türkçe ile yeniden kurmuştur.

Ahmed Vefik'in Türk edebiyatında Batı'dan edebî adaptasyonun ilk olduğu kadar en başarılı örnekleri olan eserleri asılları derecesinde kuvvetli sayıldıktan öteye, hele bunlardan *Zor Nikâhı* güzelliği ve üstünlüğe aslını da aşan bir zirve kabul edilmiştir. Herkesçe paylaşılabilecek bu takdir onun adapte ve tercümelelerini nihayet birer şaheser sayacak noktaya kadar varmıştır.

Hiçbir dile onunki gibi bir ustalıkla nakledilmediği belirtilen Molière'in kendi dehasına en uygun çeviriciyi Ahmed Vefik Paşa'nın şahsında bulduğu ifade edilmektedir. Onun bu emsalsiz başarısına olan hayranlık, "Ahmed Vefik, Molière'e eserlerini Türkçe'de yazdırmıştır" hükmü ile en veziz ifadesine erişmiştir.

Molière'in insanlarına Türkleşmiş, Türk cemiyetinin örflerini temsil eden yerli ve millî bir hüviyet kazandıran adaptasyonları ve ayrıca kitâbîliğe uzak kalmasını bilen, halk kaynağından gelme canlı ve renkli dili ile Ahmed Vefik, devrinin edebiyatına yerli ve millî bir tiyatronun yolunu ve imkânlarını işaret etmekteydi. Ne var ki Âlî Bey gibi birkaç imza müstesna, taklit bir romantizmin peşinden giden bir edebiyatçı çoğunluğu, onun edebiyatımızı orijinal bir Türk tiyatrosuna götürecektir mesajını değerlendirememiş, verdikleri eserler zamanla okunmaz olacak başka ve yabancı istikametlere uzaklaşmışlardır. Molière'deki asılları gibi manzum altı tercümesinde ifadeyi zorlayacağı endişesiyle bile olsa aruzdan uzak durup hece veznini seçmesinde de kendisini hissettiren millî bir tercihten bahsedilebilir.

Kendisini takip edenlerin hiçbirisi gerek tercüme gerek adaptasyon olsun, Molière'i Türkçe'ye nakletmekte sayıca da Ahmed Vefik'e erişememiş, birkaç eserden daha ötesine gidememişlerdir.

Ahmed Vefik'in Türkçe'de Molière'in külliyyatını kurduğu on altı eserden üçü

nesir (*İnfîâl-i Aşk=Le Dépit Amoureux -Fransızca aslında manzum-*, Dudu Kuşları = Les Précieuses Ridicules, Don Civanî = Dom Juan); altısı manzum (*Sauruk=L'Étourdi, Kocalar Meksebi=L'Écoledes Maris, Kadınlar Mektebi=L'École des Femmes, Tartüf=Le Tartuffe, Adamcıl=Le Misanthrope, Okumuş Kadınlar=Les Femmes Savantes*) olmak üzere dokuz tercüme; yedisi de (*Zor Nikâhı=Le Mariage Forcé, Zorakî Tabîb=Le Médecin Malgré Lui, Yorgaki Dandini=Georges Dandin, Azarya=L'Avare, Tabîb-i Aşk=L'Amour Médecin, Merâkî=Le Malade Imaginaire, Dekbazlık=Les Fourberies de Scapin*) adaptasyondur. Herhalde daha tabii olabilmek düşüncesiyle adaptelerinde manzum tarza lüzum görmemiştir. Yedi adaptasyonu içinde Türk hayatına ve örflerine gitmeyecek ikisi (*Yorgaki Dandini ve Azarya*) Türkiye'deki Rum ve Müsevî çevresine aynı başarı ile tatbik edilmiştir. Ahmed Vefik ile ilgili birçok konuda olduğu gibi tercüme ve adaptasyonlarının tasnifinde ve sayısında da devamlı yanlışlara düşülmüştür. *Yorgaki Dandini*, üstelik çok başarılı bir adapte olarak takdir de görmüş olmasına rağmen onun tercümeleleri arasında gösterilmiş, yedi olan adaptelerinin sayısı altıya indirilmiş, tercümeleleri de dokuzdan ona çıkarılmıştır.

Molière'den, neşredilmemiş olmakla beraber sahneye konulmuş *Tabîb-i Aşk* ve *Hayalî Hasta=Merâkî* ile birlikte hepsi adapte ilk beş oyunu 1869-1871 yılları arasında veren Ahmed Vefik, Bursa'da kurduğu tiyatronun getirdiği hızla onun diğer eserlerinin de Türkçe'sini, önce basılmış üçü de dahil Bursa Vilâyet Matbaası'nda "*Molière Tercümesi*" adı altında külliyat olarak on altı kitap-tan meydana gelme bir cilt halinde ortaya koymuştur. Bu cilde zeyil olarak gösterilen beş eserden son üçünü teşkil eden *Pırpır Kibar (Le Bourgeois Gentilhomme)*, *Aşk-ı Musavver (Sicilien, ou l'Amour Peintre)* ve *Muaccizler*'in külliyattaki piyes sayısını on dokuzu çıkaran nüshaları ele geçmemiştir. Ahmed Vefik Paşa'nın Bursa valiliğinden el çektilişiyle ilgili soruşturma tutanağında izinsiz bastırıldığı on dokuz oyunundan bahsedilmesi, on altı kitabı meydana gelen külliyatın gerçekten on dokuz eseri içine aldığını doğrulamaktadır. Bursa'da kurmuş olduğu tiyatronun aktörlerinden Küçük İsmail ve Ahmed Fehim'in belirttiklerine göre Ahmed Vefik burada oynanmaları için, bilinenlerin dışında Molière'in öbür eserlerini de tercüme etmişti. Ahmed Fehim kendisinin rol al-

diğını da söylediği bu eserlerin sayısını toplam otuz dört olarak verir ki bu Molière külliyatının tamamı demektir.

Kendi çağının tiyatro yazarlarının eserleri zamanla eskidikleri halde Ahmed Vefik Paşa'nınkiler, dilde meydana gelen değişmelere rağmen, lezzetli Türkçe'leri, eskimeyen komik yapıları ile Türk sahnesinde yerlerini korumuşlardır. İfadeesindeki bazı ayıklanmamış yadrigatıcı unsurlar, hatta şivesizliklerden dolayı bunlar dilimizin kusursuz ve pürüzsüz birer klasiği olamamışlarsa da ihmal olunamaz eserleri arasında yerlerini aldıkları da inkâr edilemez.

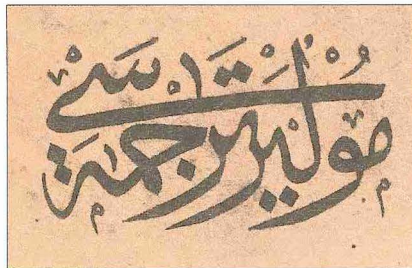
Ahmed Vefik, Molière'inkiler dışında başka tiyatro eserleri de vermiştir. Hemen hepsi kaybolmuş olan bu çalışmalarından L. Thiboust ile E. Lehmann'ın *Le Tueur de Lions*'undan *Arslan Avcıları yâhud Hak Yerini Bulur* adı ile çevirdiği iki perdelik komedi basılabiliştir (1303/1886). Bursa'da basılan Molière külliyatından M. N. Özön elindeki bir nüshaya bazı sayfaları karışmış bir *Hernani* tercümesinin ona ait olduğu kabul edilmektedir. Bu Victor Hugo tercümesinin M. N. Özön'ünkünden başka nüshalarda bugüne kadar ne bu, ne de başka sayfalarına rastlanamamıştır. Bursa'da vâililiği sırasında kendisi ile görüşen Edmond Duteuple, seyahatnâmesinde Ahmed Vefik Paşa'nın Shakespeare'den isimleriyle birlikte bazı tercümelerini haber verdiği gibi, *La Grande Encyclopédie* de Shakespeare'den başka Schiller'den de tercümeleleri bulunduğundan bahseder. Bursa Tiyatrosu'nun aktörlerinden Ahmed Fehim de A. Vefik'in Schiller'den manzum olarak yaptığı ve Alman veliahtı Wilhelm'in Bursa'yı ziyareti şerefine kendilerinin de oynadıkları *Haydutlar* tercümesini haber vermektedir. Ancak ne bunun ne de Shakespeare'in bahis konusu tercümelerinin metinleri ortada yoktur. Ahmed Vefik'in,

içlerinden biri *Oyuncuya Bir Oyun* adını taşıyan küçük telif oyunlar da yazdığı, onlarla birlikte Bursa Tiyatrosu için hazırladığı diğer bütün eserlerinin, tiyatronun bunları beraberinde bulunduran baş aktörü Fasülyeciyan'ın Mısır'da ölümü ile yok olduğu da yine Ahmed Fehim'den öğrenilen bilgilerdendir.

Roman Tercümeleleri. Dünya edebiyatındaki yaygınlık ve zenginliğine işaret ederek ne derece geniş bir okuyucu çevresi yarattığını belirttiği roman ve hikâye nevindeki eserlerin, kültürün yayılıp ilerlemesi, insan zekâsını fen ve medeniyet sahasındaki gelişmelere hazırlaması bakımından mühim bir hizmet yerine getirdiği inancında olan Ahmed Vefik, bu görüşün tesiriyle Batı edebiyatlarından o sahada da bazı tercümeleler yapmıştır. Bunlar rastgele tercümeleler olmayıp içlerindeki mesaj dolayısıyla seçilmiş eserlerdir. Ehemmiyeti ve gördüğü rağbet bakımından bunların en başında *Télémaque* tercümesi gelir. Truva Seferi dönüşünde kaybolan babası Ulys'i aramak üzere çıktığı deniz aşırı büyük yolculukta *Télémaque*'in başından geçen maceralar içinden beraberindeki müşşidi Mentor'un hakîmane öğütleri vasıtasıyla Fénelon'un memleket idaresi hakkında siyasî ve ahlâkî telkinlerde bulunmak gayesiyle yazdığı bu romanı Ahmed Vefik, Yûsuf Kâmil Paşa'nın divan nesrinin süslerine ve lafız sanatlarına boğulmuş tercümesine karşıt olmak üzere çevirmiştir. Ahmed Vefik'in süsten uzak, mümkün olduğu kadar yalın bir ifade ile aslına uygun olarak yaptığı tercümede, fikrî muhtevası bakımından bir nevi siyasetnâme sayılan bu hikemî romanın içindeki siyasî ve ahlâkî mesaj, devrin okuyucusunun memleket idaresi, hükûmdarın durum ve tutumu gibi yönlerden kendi zamanı ile ilgili benzerlikler bulup ülkesi namına birtakım hisseler çıkarabileceği şekilde çok daha farkedilir bir hale gelir.

Yûsuf Kâmil Paşa'nın, bütünü ile, fakat hülâsa ederek tercüme etmesine karşılık Ahmed Vefik Paşa'nınki, aslı on sekiz bölüm olan romanın ancak baştan ilk altı kısmını arada hiçbir atlama veya eksiltmeye gitmeksiz verir. Yeniden canlanmaları ve edebiyat diline mal olmaları düşüncesi, Ahmed Vefik'in bu tercümesine Türkçe'nin halk dilinde kalmış, hatta unutulmuş sözlerini getirir. Fakat bunlar yanında en alışılmadık Arapça, Farsça sözlerin yer alivermesi, onun ifadesinde daima olduğu gibi bu

Ahmed Vefik Paşa'nın Molière külliyatının başlığı

bakımdan insicamı kaybettirir. Ahmed Vefik Paşa, Yûsuf Kâmil Paşa'nın tercümesine karşı üstü kapalı bir tenkit taşıyan önsözünde, Türkçe'nin zenginliğini gösterecek yeni bir nesir tarzı getirdiğinden bahsettiği, bazı parçaları daha 1869'da hazır olan bu iddialı tercümesini Kâmil Paşa'nın ölümünden sonra neşretmiştir. Bursa valiliği gazetesinde 1880'de ilkin *Hüdâvendigâr* gazetesinde tefrika edilip aynı yıl yine Bursa'da kitap şeklinde basıldıktan başka 1885'te İstanbul'da üçüncü baskısı yapılır. Mekteplerde kitâbet derslerinde okutulan tercüme, gördüğü rağbet dolayısıyla beş yıl içinde üç defa basılmıştır.

Voltaire'den *Hikâye-i Hikemiyye-i Mikromega* adıyla yaptığı *Micromégas* tercümesi ise *Télémaque*'in neşrinden çok önce 1871'de *Diyojen* gazetesinde yarım kalan tefrikası (nr. 62, 15 Teşrînevvvel 1287—nr. 68, Teşrînisânî 1287) ardından hemen küçük bir risâle haline konulmuştur. Şimdiki "câhiliyet devri" adını verdiği zamanede Voltaire'den söz edip "çalım taslayan" yeni yetme "birtakım edepsizler" diye bahsettiği bir kesime târizler taşıyan önsözünde, bu gibilere gerçek Voltaire'i gösterecek bir örnek olarak ortaya koyduğunu söylediği bu tercüme, dili ve üslûbu bakımından Nâmık Kemal'in alaycı tenkitlerine hedef olmuştur. Nâmık Kemal'in "mahalle karısı" sözü saydığı "tasalanmak", "umursanmak" gibi kelimelere böyle bir edebî eserde yer verilmesini yakışıksız bulup ayıplaması, her şeyden önce Türkçe karşısında Ahmed Vefik'i çağdaşlarından ileriye götüren bir zihniyet farkını göstermektedir. Diğer eserleri gibi üzerinde kendi ismi bulunmayan bu tercümenin Ahmed Vefik'e aidiyeti önceleri araştırmacılarca bilinmeyip daha sonra fark olunmuştur.

Ahmed Vefik, bu sahada başka bir örnek olarak Lesage'in *Histoire de Gil Blas de Santillane* adlı romanını da *Cil Blas Santillani'nin Sergüzeşti* adıyla Türkçe'ye çevirdi (1886). Lesage'in 1000 sayfa bulan eseri A. Vefik'in tercümesinde 111 sayfada kalır. Bazı parçalarının 1868'de hazır olduğu bilinen bu tercümede yazı diline Türkçe'nin unutulmuş yahut halkın ağızında kalmış kelimelerini kazandırmak gayreti daha da hissedilir. Duyurulmak istenen mesajları ne olursa olsun A. Vefik'in *Télémaque* ve *Gil Blas* tercümeleri, basılma fırsatını buldukları yıllarda Batı edebiyatlarından yeni modeller seçmiş, farklı bir ne-

sir zevkini benimsemiş nesiller için oldukça gecikmiş eserlerdi.

Ahmed Vefik Paşa ile yakından temasta bulunanlar, onun basılmamış birçok çalışma ve yazıları olduğunu bildirirler. İlminden çok istifade ettiğini belirten Ahmed Midhat Efendi, gazetesinde ölüm haberini verirken Ahmed Vefik'in geride bıraktığı eser ve yazılarının millete bir yadigâr olmak üzere iyice muhafaza edilip gereken itina ile neşre dilmeleri dileğini dile getirmekten kendini alamaz. Bunlar içinde bilhassa zikrolunanı, hazırladığı büyük Çağatay lugatıdır. 9000 kadar kelime ihtiva edeceği, hatta bir ara basılmak üzere bulunduğunu bile söylenmiş ise de eser ortaya çıkmamıştır. Ubicini daha 1855'te onun basılmamış çeşitli yazıları ve istatistik araştırmaları olduğundan bahseder. Metinleri ele geçmeyen Schiller ve Shakespeare tercümeleriyle kaybolan sahne oyunlarına yukarıda temas edilmişti. *Sicill-i Osmânî*'de de yine böyle Harîrî'nin *el-Mağâmât*'ına yaptığı bir tercümesinden bahsedilir. Ayrıca, var olduğu rivayet edilen *Miftâhu't-tefâsîr* ve yandığı söylenen *Târîh-i Kâinât* adlı iki eserine de ulaşılammıştır. İbnülemin ve onu tekrarlayanların 1873 Viyana sergisi için üç dilde hazırlanıp Türkçe metni Edhem Paşa ile kendisi tarafından yazılmış gösterdikleri *Usûl-i Mi'mârî-i Osmânî* adlı eserin Ahmed Vefik Paşa ile doğrudan doğruya bir ilgisi yoktur. Nâfia nâzırı sıfatı ile Edhem Paşa'nın himayesi altında neşredilen ve üzerinde hazırlayanların isimleri açıkça belirtilen eserde, müellif olarak herhangi bir iştiraki olmaksızın Ahmed Vefik Paşa, Yeşilcamî ve Çelebi Sultan Mehmed Türbesi'nin ihyasındaki hizmetinden dolayı sadece büyük bir takdirle bahis konusu edilir.

Eski Müelliflerden Yaptığı Yayınlar. Ahmed Vefik Paşa'nın bütün bu çalışmalarından başka, eski müelliflerin tarih ve edebiyat sahasındaki neşir imkânına kavuşamamış mühim eserlerinin basımını sağlamak suretiyle kültür ve fikir hayatımıza yaptığı, ancak lâıykı ile bilinememiş ayrı bir hizmeti daha vardır. Ali Şîr Nevâî'nin, o devirde Fransız şarkiyatçılarının kendi ülkelerinin zengin kütüphanelerinde o kadar aradıkları halde elde edemedikleri, Doğu'da da nüshalarına az rastlanan *Mahbûbül-kulûb* adlı Çağatayca eserini ilim dünyasına kazandırması bunların başında gelir. A. Vefik, Ali Şîr Nevâî'nin son eseri olan bu

mühim kitabı, Nevâî üzerinde ciddi araştırmaları başlatmış olan Belin ile birlik-te İstanbul'daki birkaç mühim nüshasına dayanarak 1873'te (1289) Matbaa-i Âmire'de ilk defa olarak bastırdı. Öte yandan bir Çağatayca metinler antolojisinden başka Nevâî'nin *Divânü's-sagîr*'i ile Kırım Hanı Halim Giray'ın hayatı hakkında bir önsöz ekleyerek divanının yapmayı düşündüğü nesirleri ise gerçekleştirmede bir tasavvur olarak kalır.

Ahmed Vefik 1861-1873 yılları arasında gerçekleştirdiği bu neşir faaliyetinin ilki olarak Londra'da *Koçi Bey Risâlesi*'ni bastırdı (Zilhicce 1277—Haziran/Temmuz 1861). Başında kendisinin küçük bir değerlendirme yazısı da bulunan bu neşrin, Ebüzzîyâ Tefvik tarafından Ahmed Vefik'e aidiyeti belirtilmeden, sadece bir ikinci önsöz daha ilâvesiyle tekrar baskısı yapılmıştır.

Kütüphanesinde Hoca Sâdeddin'in iki yazması bulunan *Tâcü't-tevârîh*'inin basılması (1862-1863), Meclis-i Vâlâ âzası iken onun yardımı ile oldu. Yine 1862'de Ramazanzâde'nin *Târîh-i Nişancı Mehmed Paşa* adıyla tanınan eserini de bastırdı. Kendi matbaasınca basıldığı için doğrudan doğruya Şinâsi'ye ait görünen, Ayn-i Ali Efendi'nin Osmanlı maliye ve teşkilât tarihi için mühim bir kaynak olan *Kavânîn-i Âl-i Osmân der Hulâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Divân* ve *Risâle-i Vazîfe-hôrân* ve *Merâtib-i Bende-gân-ı Âl-i Osmân*'i ile Kâtip Çelebi'nin önce *Tasvîr-i Efkâr*'da tefrika şeklinde neşredilen (nr. 122, 12 Rebîülevvel 1280—nr. 127, 29 Rebîülevvel 1280) *Düstûrül-amel li-islâhi'l-halel*'inin daha sonra Rebîülevvel 1280—Eylül 1863'te hepsi bir arada *Tasvîr-i Efkâr* Matbaası'nda yapılan baskısının da Ahmed Vefik'in yardımı ile gerçekleştirildiği Belin'den öğrenilmektedir.

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat'tan sonrakı kanun ve nizamnâmelerini bir araya getiren *Düstur*'un bir baskısı da ona havale edilmiş olduğu gibi, Halim Giray'ın *Gülbün-i Hânân*'ı da 1870'te onun eliyle neşir sahasına çıkar. A. Vefik, aynı yıl ondan az önce Şeyh Sa'dî'nin *Gülistân*'ının güvenilir eski nüshalarla karşılaştırılıp tashih edilmiş ve manzum parçaları Yesârîzâde'nin ta'lik hattına çekilmiş çok itinalı bir baskısını da gerçekleştirdi.

Lukyanus'un, Fransızca tercümesinde *Le Parasite* adını taşıyan eserinin Rum patrikhanesi sekreteri ve Encümen-i Dâniş âzası Vasilaki Efendi ta-

rafından Grekçe aslından *Dalkavuknâme* ve *Der Ta'rif-i Saltanat-ı Dalkavuknâ-ı Şöhret-şîâr* gibi iki ad altında yapılmış, devrin durumu ile çok mânidar benzerlikler ve ahlâkî tenkitler taşıyan tercümesi de mütercimin ölümünden on beş yıl sonra 1871'de onun eliyle ortaya konulmuştur.

Bunlardan başka A. Vefik, daha önce de işaret edildiği gibi yer küresiyle beş kıtanın Avrupa'da basılmış haritalarının, Türkçeleştirdiği yer isimlerini kolayca görünecek şekilde ve ehemmiyetlerine göre hattatlarla yazdırdığı değişik büyüklük ve çeşitte yazılarla taşbaskılarını da yaptırmıştır. Bunlara meşhur hattatların elinden çıkma, bir kısmı kendi kütüphanesinde mevcut yazı numunelerini bir araya getiren birkaç albümün neşrini yapması da ilâve edilirse onun bilinmeyen faaliyetlerinden biri daha tanınmış olur.

Ahmed Vefik Paşa'nın eserleri ve başka müelliflerden yaptığı neşirler konusunda belirtilmeden geçilmeyecek bir nokta, onun bunlara kendi ismini koymak istemeyişidir. Eserleri içinde sadece *Hikmet-i Târih* ve yalnız ikinci baskısı ile *Lehce-i Osmânî*'de ismi görülür. Bir de *Târih-i Osmânî*'nin bazı ilânlarda Ahmed Cevdet Paşa'ya ait gösterilmesi dolayısıyla 1868 (1285) baskısının arka sayfasında, bunun Ahmed Vefik'e ait olduğunu bildiren bir kayıt konulmuştur.

Ahmed Vefik Paşa, devrinde kendini takdir edenlerce memleketimizin nâdir yetiştirdiği ve dil, lügat, tarih, coğrafya, edebiyat gibi çeşitli sahaları kuşatan engin bilgisiyle vatana şeref veren bir şahsiyet olarak görülmesi karşısında, sahip olduğu bilgi ve kültür derecesinde verimli olmadığı, mühim ve kalıcı eser ortaya koymadığı gibi görüşlere de hedef olmuştur. Kendisini küçümsemek isteyenler, XIX. asır yenileşme çağı nesillerinin ansiklopedist tutum ve zihniyeti aşıp belirli bir ihtisas sahasında derinleşememiş, hâlis erüdisyon eserleri ortaya koyamamış oldukları gerçeğini bir tarafa bırakarak, onu devrinin şartları dışında mücerret ölçülere vurmaya kalkışmakla Ahmed Vefik Paşa'nın gerçek fikrî hüviyetini gözden kaçırmışlardır. *Târih-i Cevdet* örneğindeki istisnânın dışına çıkılırsa, ilim ve kültür sahasında ilk yenilik nesillerinin Şinâsi, Münif Paşa, Ziyâ Paşa, Nâmık Kemal, Ali Suâvi, Ahmed Midhat gibi önde gelen isimlerinden hangisinin günümüze kadar de-

vam eden kalıcı eser bırakmış olduğu düşünüldüğünde, onu kalıcı eser bırakmamakla suçlayan görüşün tek taraflılığı anlaşılır. Kaldı ki, Türk dilinin o kadar arzu edilmesine rağmen yenileşme çağı müelliflerinden hiçbirinin ortaya koymadıkları lügatını ilk defa o meydana getirmeye muvaffak olmuş ve eseri üstelik günümüze kadar da istifade sahasında kalabilmiştir. Ahmed Vefik'in dar, eskimiş ve gayri ilmî bir çerçeveye içine hapsedilmiş dil ve tarih anlayışına getirmeye çalıştığı millî uyanıştaki öncü hisse ve tesirini görmek istemeyen, hizmetini bugüne kadar sürdüren *Lehce-i Osmânî* ile yaptığı büyük işi kavrayamayan, edebiyatımız için başlı başına bir hadise olan Molière adapte ve tercümelerini dahi kale almayan aleyhteki bu kabil görüşler bugün artık ciddi sayılmazlar. En başarılı tarafı olduğu teslim edilen Molière tercüme ve adaptelerinin bile onun kaleminden çıkmış olmayıp bu Fransız yazardan bir iki eseri Farsça'ya çevirmiş Mirza Habib adlı, Türkçe bilgisi Türk dilini derin kaynaklarından tanıyıp işleyen A. Vefik'in vukufu karşısında zavallı kalacak bir İranlı'ya mal edilmek istenmesi, onun şahsiyetini inkârda ne derecelere kadar gidilmiş olduğunu göz önüne serer. Nâmık Kemal, Ebüzziyâ Tefvik ve Kemalpaşazâde Said onun değer ve meziyetlerini inkâr edenlerin başında gelmişlerdir. Kendisine karşı aşırı bir düşmanlık duygusu içinde olan Nâmık Kemal, kanaatlerinde tezada düşmek bahasına onu her yönden kötüleyip batırmaya çalışmıştır. Nâmık Kemal, A. Vefik'in Türk diline ve kültürüne yapmak istediği millî hizmeti idrak edemedikten başka ona bilhassa bu yönlerinden cephe almıştır.

Reşid Paşa çevresinde yetişmekle beraber kendisini devrin reform hummasına kaptırmayan Ahmed Vefik, sosyal hayatta geçmişin gelenek ve töreleriyle alâkayı kesmek yoluna giren Avrupa hayranlığına iyi gözle bakmamış, getirilmek istenen reformlarda İslâmiyet'in medeniyetçe yükseliş için kaynak hizmetini görececek değerlerinden istifade edilmesi gerekliliğine inanmıştı. Giyinişinden aile hayatı ve ev içi dekoruna kadar kendisini gösteren millî yaşayış üslûbu ile A. Vefik, Tanzimat'ı yapan ve devam ettiren neslin ricâli içinde Avrupa heveskârlığına uzak kalmış, Batı'nın taklit edilmek istenen yönlerine karşı daima millî değer ve güzellikleri öne koymuş bir insan olarak XIX. asırda

Türk cemiyetinin medeniyet değiştirmesi çağında çok ayrı bir yere sahip olmuştur.

Ahmed Vefik'in, zamanında kendisini takdir edenler dışında gerçek hizmet ve değeri ancak millî görüşlerin iyice geliştiği II. Meşrutiyet sonrasında anlaşılmaya başlamıştır.

Daha hayatta iken Batı'da kendisinden yabancı dildeki kitaplarda bahsedilen, ansiklopedilere dahi girmeye başlayan Ahmed Vefik Paşa üzerinde başından beri memleketimizde yazılanlar uzun süre basit ve yetersiz hal tercümeleriyle, eserleri ve şahsiyeti hakkında sathî makalelerden öteye geçememiştir. Teferruatlıca bir hal tercümesi ilk defa torununun kaleminden 1896'da ortaya çıkmış, daha sonra bütün yazılanlara esas teşkil eden, ancak muhtelif yanıltıcı ve eksik tarafları da bulunan bu yazıyı da çok sonraları İbnülemin'in buradaki bilgileri daha ileri götüren iki hal tercümesi çalışması takip etmiştir (1917, 1944). Kendisiyle ilgili incelemeler pek geç başladığı gibi günümüze kadar da yeterli bir seviyeyi bulamamıştır. İsmail Hakkı'nın "*Osmanlı Meşâhîr-i Üdebâsı*" serisinin ikinci kitabı olarak neşredileceği 1896'da haber verilmekle beraber basılmayan kitabından bu yana hakkında çıkan ilk eser, İsmail Hikmet'in vesika yerine hayale dayanan 1932'deki küçük risâlesi olmuş, ikinci eseri de M. Zeki Pakalın'a ait, incelemiden ziyade A. Vefik Paşa hakkında yazılanları bir araya getirmekten ibaret kalan hacimli bir derleme teşkil etmiştir. Ahmed Vefik Paşa'ya dair bibliyografyada adları görülecek daha sonraki monografi ve yazılar bunlardaki bilgileri eksik, hatta daha da yanlış şekilde tekrarlamaktan başka bir şey yapmamışlardır. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın ansiklopedi maddesi (1941), getirdiği dikkatler ve değerlendirmelerle Ahmed Vefik hakkında yazılanlar arasında ayrı bir yer tutmaktadır. 1941'den bu yana Ahmed Vefik Paşa'ya dair olan çeşitli ansiklopedi maddeleri hep A. H. Tanpınar'ın bu yazısının hülâsa ve tekrarı durumundadır. F. A. Tansel'in üç büyük makalelik çalışması şimdiye kadar A. Vefik Paşa hakkında yapılmış en ciddi inceleme olmakla beraber birçok fâhiş hatanın yanı sıra yanıltıcı bilgi ve hükümlerden kurtulamamıştır. Buradaki bütün yanlış bilgiler ondan faydalanan birçok yazıya da geçmiş bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA:

Hal Tercümelere: E. Dupleme, "Ahmed-Vefik Pacha", *La Grande Encyclopedie*, Paris (1891'den önce), I, 913-914; [Ahmed İhsan], "Ahmed Vefik Paşa", *SF*, nr. 3 (28 Mart 1307), s. 28-29; "Ahmed Vefik Paşa", *Resimli Gazete*, nr. 3 (28 Mart 1307), s. 37-38; *Sicill-i Osmânî* (1308), I, 308-309; 1311, II, 420-421; IV, 531; Fâik Reşad, *Terâcim-i Ahvâl*, İstanbul 1313, s. 16-18; *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri* (Cemâleddin'in Âşine-i Zurefâ'sına zeyillerden, Vefik Paşa'nın torunu Hayrûnnisâ Hanım'ın "Müverrih Ahmed Vefik Paşa" adlı makalesi), İstanbul 1314, s. 126-144; *Kâmûsü'l-â'lâm* (1316), VI, 4688-89; *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye*, İstanbul 1317, s. 44-47 (Hayrûnnisâ'daki kronolojinin aynen tekrarıdır); E. W., "Ahmed Vefik Pasha", *EBr* (1910), I, 432-433; 1972, I, 411-12; *Musavver Dâiretül-maârif* (1913), I, 737-740; İbnülemin, *Evkaf-ı Hümâyun Nezâretinin Tarihçe-i Teşkilâtı ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvâl*, İstanbul 1335, s. 114-122; *Osmanlı Müellifleri* (1342), III, 160-162; Fr. Babinger, *GOW* (1927), s. 105, 141, 185, 373-374; (T trc.), s. 116, 157, 204, 405-406; İsmail Hikmet [Ertaylan], *Ahmet Vefik Paşa*, İstanbul 1932; Fr. Giese, "Ahmed Vefik Pasha", *EI* (Alm.), I, 216-217; Luigi Bonelli, "Ahmed Vefik Pasha", *Enciclopedia Italiana*, Milano 1929, II, 22; M. Turhan Tan, "Ahmed Vefik Paşa", *Hayat Ansiklopedisi*, İstanbul 1936, X, 4444-4445; M. N. Özön, *Zorakî Tabih*, İstanbul 1940, Önsöz, s. 5-23; Ahmed Hamdi Tanpınar, "Ahmed Vefik Paşa", *İA* (1941), cüz 3, s. 207-210; M. Zeki Pakalın, *Ahmed Vefik Paşa*, İstanbul 1942; İbnülemin, *Son Sadrazamlar* (1944), V, 651-738; Murat Uraz, *Ahmet Vefik Paşa*, İstanbul 1944; Gövsâ, *Türk Meşhurları* [1945], s. 26-27; Dânişmend, *Kronoloji* (1961), IV, 511-512; F. A. Tansel, "Ahmed Vefik Paşa", *TTK Belleten*, nr. 109 (1964), s. 117-139; a. mlf., "Ahmed Vefik Paşa'nın Eserleri", *TTK Belleten*, nr. 110 (1964), s. 249-283; a. mlf., "Ahmed Vefik Paşa'nın Şahsiyetinin Teşekkülü-Husûsî Hayatı ve Muhâtelif Karakterleri", *TTK Belleten*, nr. 113 (1965), s. 121-175; J. Deny, "Ahmad Vafik Pasha", *EI*² (Fr.), I, 307-308; *EI*² (İng.), I, 298; Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, Bursa İl Halk Kütüphanesi-Eski Eserler Kısmı, nr. 4159, IV, 328-329; Sevim Güray, *Ahmet Vefik Paşa*, Ankara 1966.

Edebiyat Tarihleri: İsmail Hikmet [Ertaylan], *Türk Edebiyatı Tarihi*, Bakü 1925, I, 248-285; İbrâhim Necmi, *Târîh-i Edebiyyât Dersleri*, İstanbul 1341 r. (1925), II, 93-100; İsmâil Habib, *Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1340 (1926), s. 408-413, 606; a. mlf., *Tanzimattan Beri Edebiyat Tarihi*, İstanbul 1942, s. 145-149, 215-216; Agâh Sırrı [Levend], *Edebiyat Tarihi Dersleri: Tanzimat Edebiyatı*, İstanbul 1934, s. 89, 162, 167-208; Mustafa Nihat [Özön], *Metinlerle Muasır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1934, I, 215-232, 295-462; a. mlf., *Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1941, s. 142-147, 183, 225, 310, 447; Ahmed Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1956, s. 256-257, 260; O. Spies, "Die moderne Türkische Literatur", *Handbuch der Orientalistik*, Leiden-Köln, 1963, V (Türkologie), s. 377, ayrıca bk. 334; Banarlı, *RTET* (1978), cüz, 14, s. 1067-1069.

Çeşitli Yönleri: Ch. White, *Tree Years in Constantinople; or, Domestic Manners of the Turks in 1844*, London 1846, II, 151-152, 176; Destilhes, *Confidences sur la Turquie*, Paris 1855, s. 34, 38, 78, 79, 246; Ch. Rolland, *La*

Turquie Contemporaine, Paris 1854, s. 149-152; A. Ubicini, *La Turquie Actuelle*, Paris 1855, s. 184-187; W. N. Senior, *Journal Kept in Turkey and Greece in the Autumn of 1857 and the Beginnig of 1858*, London 1859, tür. yer.; Belin, "Essais sur l'histoire économique de la Turquie", *JA*, VI. serî, IV (1864), s. 243, 305; V (1865), s. 138; a. mlf., *Türkiye İktisadî Tarihi Hakkında Tetkikler* (trc. M. Ziya [Karamürsell]), İstanbul 1931, s. 67, 106, 126, 146; Marie de Launay v.dğr., *L'Architecture Ottomane, Constantinople 1873*, s. 25-26 / *Usûl-i Mimârî-i Osmânî*, İstanbul 1290, s. 22-24; Léon Parvillée, *Architecture et Décoration Turques au XVe Siècle*, Paris 1874, s. 4, 14-15; E. de Kératry, *Mourad V: Prince-Sultan-Prisonnier d'État*, Paris 1875, s. 275; [A. D. Mordtmann], *Stambul und das moderne Türkenthum*, Leipzig 1877, I, 167-173; E. Dupleme, *En Turquie d'Asie*, Paris 1883, s. 38-41; Ch. Mismer, *Souvenirs du Monde Musulmane*, Paris 1892, s. 143-148; Cevdet, *Ma'rûzât*, s. 60-61; Lutfi, *Târîh*, IX, 140; 1988, X, 56, 68, 73, 87, 105; Süleyman Paşa, *Umdetü'l-Hakâyık*, İstanbul 1928, VI, 332-338, 413, 418-19, 436, 459-460; Sir Austen Henry Layard, *Autobiography and Letters*, London 1903, II, 47-55, 74-77, 82, 86, 89-90, 92-93; Belâğ, *Güldeste* (Eseri neşreden ve Paşa'nın valiliği zamanında Bursa belediye başkanı olan Bursalı Eşref Bey'in A. Vefik Paşa'nın müfettişliği ve valiliği sırasında Bursa'daki icraatı hakkında derkenar notları), s. 195, 237, 246-247, 332-334, 372, 391, 433-436, 438, 440, 471-472, 478; P. Fesch, *Constantinople aux derniers jours d'Abdül-Hamid*, Paris 1907, s. 287-292, 307-318; Ahmed Sâib, *Abdülhamid'in Evâil-i Saltanatı*, Kahire 1326, s. 157-158, 160-161, 174-177; Mahmûd Celâleddin, *Mir'ât-ı Hakikat*, İstanbul 1326, I, 272-273; II, 77; III (1327), 61-62, 67, 69-71, 85-87, 113, 116, 125, 129-131; Mehmed Memduh, *Esvât-ı Sudûr*, İzmir 1328, s. 32-34; Washburn, *Fifty Years in Constantinople*, Boston-New York 1909, s. 7, 11, 54-56, 74, 118-119, 130; Ali Kemal, "Türklüğün Piri", *Peyam-Sabah*, Edebî ilâve, nr. 25 (29 Kânunusânî 1336); Ali Ekrem, "Sahâyif-i Hâtrât", *Yeni Gün*, nr. 302 (17 Kânunusânî 1336-1920); Mahmûd Cevad, *Maârif-i Umûmiyye Nezâret-i İcraâtı*, İstanbul 1338, s. 127-128; Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, İstanbul 1339, s. 172-173, 223-224, 261, 264-266, 284-286; Ziya Gökalp, *Türkcülüğün Esasları*, Ankara 1339, s. 6-7, 12; Abdülhak Hâmid, "Hâtrât", *İkdam*, nr. 9635 (28 Kânunusânî 1924); İ. Kunoş, *Türk Halk Edebiyatı*, İstanbul 1925, s. 43-56 (Veled Çelebi'nin Önsözü, s. 6, 8); Ali Fuad, "Ahmed Vefik Paşa", *SF*, nr. 1554-80 (27 Mayıs 1926), s. 26-29; nr. 1555-81 (3 Haziran 1926), s. 43-44; nr. 1556-82 (10 Haziran 1926), s. 57-59; a. mlf., "Târihi Fıkralar: Ahmed Vefik Paşa Fıkara", *SF*, nr. 1627-153 (20 Teşrinievvel 1927), s. 362-363; nr. 1628-154 (27 Teşrinievvel 1927), s. 378-379; nr. 1629-155 (3 Teşrinisânî 1927), s. 394-395; Akçuraoğlu Yusuf, "Türklük Fikri, Türkcülük Cereyanı, Türk Ocakları", *Türk Yılı*, İstanbul 1928, s. 301-304; Fuad Köprülü, *Millî Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirleri*, İstanbul 1928, s. 44; a. mlf., "Ahmed Vefik Paşa", *Cumhuriyet*, nr. 1383 (13 Mart İstanbul 1928); Raschdau, *Ein sinkendes Reich*, Berlin 1934, s. 120-121, 143-144, 157, 160, 179, 186; M. N. Özön, "Ahmed Vefik Paşa ve Ermeni Tercümesi", *Kalem*, nr. 2 (15 Nisan Ankara 1938), s. 54-60; Mükrimin Halil Yınanç, "Tanzimattan Meşrûtiyete Kadar Bizde Tarihçilik", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s.

577, 585, 592; Osman Ergin, *Türkiye Maârif Tarihi*, İstanbul 1940, II, 649-650; İhsan Sungu, "Ahmet Vefik ve Ziya Paşa'ların Tartuffe Tercümelere", *Tercüme*, nr. 4, 1940, s. 62-78; nr. 6 (1941), s. 558-571; Necip Aksoy, "Bursa'ya Gelen Vâliler: A. Vefik Paşa", *Uludağ*, nr. 56-57, Bursa 1943, s. 17-26; Z. Velidî Togan, "Ebûlgâzî Bahadır Han", *İA* (1946), cüz 30, s. 82; a. mlf., *Tarihte Usûl*, İstanbul 1950, s. 181-182, 2. bs. 1969, s. 169-170; Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, 280-284; R. Deverieux, *The First Ottoman Constitutional Period*, Baltimore 1963, s. 156-163; Haluk Ülman, *1860-1861 Suriye Buhranı. Osmanlı Diplomasisinden Örnek Bir Olay*, Ankara 1966, s. 62-70, 113; Yuluğ Tekin Kurat, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği*, Ankara 1968, s. 9, 58, 61-63, 67, 94, 118, 164, 166-167, 169; Süheyl Ünver, "Ahmed Vefik Paşa Kütüphanesi", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, XVI, nr. 1, Ankara 1967, s. 26-35; Orhan F. Köprülü, "Ahmed Vefik Paşa Kütüphanesinin Kataloğu Hakkında", *TK*, nr. 100 (Şubat 1971), s. 306-310; Adéla Krikavová, "Der Bericht über Persische Handschriften aus der Hinterlassenschaft von Ahmed Vefik Paşa und aus zwei weiteren Türkischen Bibliotheken", *TTK Bildiriler IX*, Ankara 1988, II, 1079-1086.

Tiyatro Faaliyeti: Ahmed Fehim, "Sahnede Elli Yıl", *Vakit*, nr. 3058 (8 Temmuz İstanbul 1926); nr. 3060 (10 Temmuz 1926); nr. 3117 (5 Eylül 1926); nr. 3131 (9 Eylül 1926); Ahmed İhsan, "İstanbul Postası-Ahmed Vefik Paşa", *SF*, nr. 1495-21 (9 Nisan 1341), s. 340; Hâmid Zübeyir, "Orta Oyuncularından Pişekâr Küçük İsmâil'in Hâtrâtı", *TY*, nr. 204-210 (Teşrinievvel 1928), s. 9-10; K. Kemal, "Klasikleri Oynamalı mıyız?", *Dârilbedâyî*, nr. 14 (15 Şubat 1931), s. 6-7; Reşat Nuri Güntekin, "Ahmed Vefik Paşa'nın Ölüm Yılı", *Vatan* (1 Nisan İstanbul 1941); Kemal Kâmil Aktaş, "Küçük İsmail", *Perde ve Sahne*, nr. 3 (Haziran İstanbul 1941), s. 8-9; Selim Nûzhet Gerçek, "Bursa ve Adana Tiyatroları", *Perde ve Sahne*, nr. 10 (ikinci Kânun İstanbul 1942), s. 3-4; Cevdet Perin, *Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri*, İstanbul 1946, s. 82-99; Refik Ahmet Sevengil, *Türk Tiyatrosu Tarihi III. Tanzimat Tiyatrosu*, İstanbul 1961, s. 112-138; Metin And, *100 Soruda Türk Tiyatrosu Tarihi*, İstanbul 1970, s. 160-162, 170; a. mlf., *Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu*, Ankara 1972, s. 75-76, 88-89, 261-262.

Vesikalar: *Catalogue de la Bibliothèque de feu Ahmed Vefik Pacha/Ahmed Vefik Paşa Kütüphanesinin Deferidir*, İstanbul 1893; Mehmed Selahaddin, *Bir Türk Diplomatının Evrak-ı Siyâsiyyesi*, İstanbul 1306, s. 94-95, 103-104, 120-121, 175, 201-202; G. Noradounghian, *Recueil d'Actes Internationaux de l'Empire Ottoman*, Paris 1902, III, 125-130; Ahmed Refik, *Lamartine, Türkiye'ye Muhâceret Kararı, İzmirdeki Çiftliği (1849-1853)*, İstanbul 1925, s. 23-26, 28; a. mlf., *Türkiye'de Mülteciler Meselesi*, İstanbul 1926, s. 146, 148, 152, 159, 170-171, 176, 196, 198, 215; Hakkı Tank Us, *Meclis-i Meb'usan 1293=1877*, İstanbul 1939-54, I-II; İon Matei, "Sur les relations d'Ahmed Vefik Pacha avec les Roumains", *SAO*, VII (1968), s. 95-131; VIII (1971), s. 71-102 (trc. Z. Kerman, "Ahmed Vefik Paşa'nın Rumenlerle Münasebeti"), *TDED*, XX (1973), s. 49-51; "Ahmed Vefik Paşa'nın Rumenlerle Olan Münasebetlerine Dâir", *TDA*, nr. 20 (1980), s. 123-160.

